

о. ЮРІЙ МИЦІК

Сеп'яма
Іван
Витовський

Національний університет
«Киево-Могилянська академія»

Інститут української археографії
та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України

о. Юрій Мицик

Гетьман
Іван
Витовський

СКАНУВАННЯ
ANDRIYDM

Київ

Видавничий дім
«КМ Академія»

2004

Спеціальне дослідження біографії видатного українського державного та політичного діяча, гетьмана України Івана Виговського (1616–1664) ґрунтується на широкому колі джерел, у тому числі виявлених в архівосховищах України, Польщі, Росії та інших країн, що дало змогу значно повніше висвітлити життєвий шлях І. Виговського, його військово-політичну та дипломатичну діяльність, переглянути застарілі оцінки щодо важливих моментів політичної біографії гетьмана.

*Ця книга удостоєна першої премії
на українсько-канадському конкурсі наукових праць 2003 р.
«Конотоп-1659», проведеному з ініціативи
Королівського Канадського Легіону ім. Пилипа Коновала
і присвяченому 350-літтю Конотопської битви 1659 року.*

Рекомендовано до друку
Вченою радою Національного університету
«Києво-Могилянська академія».
Протокол № 28 від 30.10.2003 р.

Гетьман України Іван Виговський (1616(?)–1664) походив зі старовинного роду української православної шляхти, гніздо якої було у с. Вигові Овруцького повіту Київського воєводства. Історія цього великого роду досліджена явно недостатньо. Звичайно вважається, що він був відгалуженням роду Лучичів і тому його часто називали родом Лучичів-Виговських. В універсалі Івану Виговському, уже екс-гетьману, на Барське староство (1659 р.) король Речі Посполитої Ян Казимир пов'язує його рід із династією знаменитих князів Глинських [1]. Найвизначнішим представником останньої був Михайло Глинський (помер 1534 р.) – видатний державний діяч Великого князівства Литовського, котрий знаходився на службі у німецького імператора Максиміліана, Альбрехта Саксонського та ін., був правою рукою великого князя литовського Олександра, а по смерті Олександра підняв у 1508 р. останнє значне повстання української та білоруської православної шляхти проти Польсько-Литовської держави. Зазнавши поразки, Глинський емігрував до Московії, де теж активно займався політичною діяльністю. Його племінниця Олена стала дружиною великого князя московського Василя III і матір'ю першого московського царя Івана IV.

Однак у світлі генеалогічних досліджень В. Сенютовича-Бережного, Н. Яковенко та В. Кривошеї [2] пов'язання Виговських із Глинськими навряд чи має під собою реальний ґрунт. Очевидно, Виговські беруть початок від Болшуна (Чорногуба) або Коркошка – вихідців з Орди, котрі прибули в Україну в часи київського князя Володимира Ольгердовича або великого князя литовського Вітовта (кінець XIV – перша третина XV ст.) й стали родоначальниками Болсуновських, Давидовичів-Виговських, Лучичів-Виговських та ін. За короля Стефана Баторія у 1583 р. Виговські отримали привілей на

підтвердження їхніх віковичних «добр» і на звільнення їх від служби. Є чимало документів, котрі свідчать про традиційні для феодалної доби конфлікти за володіння маєтностями з різними сусідами (Немиричі, Тишкевичі, Васьковські, Волковські, Кожуховські, Пашинські, Угловські, Ходаковські та ін.). Отже, Виговські були дрібними українськими шляхтичами, і мав цілковиту рацію незнаний автор польськомовної «Віршованої хроніки» (1682), коли відзначав: «Цей Виговський, хоч був не з панів, але шляхтич з народження, Віри грецької, Виґа чи Вишинка старого ймення, Руська кість, хоч польське м'ясо» [3].

Ця звістка цікава й тим, що вказує на первісну назву («Виґа чи Вишинка») родового гнізда Виговських – Виґова, а ймовірно, й первісного прізвища роду.

Родовим гербом Виговських був досить поширений у Речі Посполитій, і зокрема в Україні, герб «Абданк», зображення якого нагадує якір. Подібний герб мав і Богдан Хмельницький. До недавнього часу вважалося, що у Хмельницького був саме «Абданк», але львівський історик Іван Сварник уточнив, що насправді це герб «Сирокомя», дуже подібний до «Абданка». Пізніше герб «Абданк» було доповнено за заслуги Івана Виговського уже як гетьмана. Король Ян Казимир своїм універсалом-привілеєм від 4 червня 1659 р., даючи гетьману у володіння містечко Любомль, одночасно вніс важливі корективи у родовий герб: «...до давнього гербу його дому, “Абданк” названого, додаємо герб Польського королівства, орла білого в пурпурним полі, під покриттям; за криваву відвагу і (його) ув'язнення – герб звичайний руських князів, тобто рицаря, котрий сидить на коні і пронизує (списом) змія, дозволяємо; а за те, що він бунтівників, котрі цьому (Гадяцькому) миру з нами та Річчю Посполитою ухваленому є супротивними, щасливо громить і приборкує, герб лев жовтий, який у лапах тримає оголений меч, у зеленому полі, а до давнього титулу Львосерд Виговський приписуємо. Врешті... особливий герб литовських князів “Погоня”... додаємо, а герб його стародавній “Абданк” в середині цих чотирьох згаданих гербів має залишатися... Цього герба ніхто не має права вживати, тільки сам згаданий вельможний наш гетьман з батьком та своїми рідними братами, уродженими Данилом та Костянтином Виговськими, також нащадки його обох статей» [4].

Батько майбутнього гетьмана Остап (Остафій) Виговський, син Гната чи Івана, онук Івана [5] Виговського герба «Абданк», служив у св. Петра Могили – видатного церковного і культурного діяча України, київського митрополита у 1632–1647 рр. У нього була сестра Олек-

сандра, яка потім постриглася в черниці, та брат Іван. Джерела вказують, що О. Виговський мав у своїй власності містечко Гоголів на території сучасної Полтавщини, де, можливо, й народився майбутній гетьман. Деякі автори вказують на село Руду біля Стрия як на родовий маєток Виговських і згадують народний переказ про слова гетьмана «Продам Бар і Руду і заграю ляхам в дуду!» [6]. Однак Руда була, очевидно, придбана Виговським-гетьманом пізніше, тим більше що Бар був даний йому королем Яном Казимиром уже після того, як він склав гетьманську булаву.

Остап Виговський мав тісні зв'язки з Адамом Киселем, котрий активно боровся у першій половині XVII ст. проти дискримінації Православної Церкви, брав, як і ряд інших представників роду, дуже активну участь у діяльності луцького Хрестовоздвиженського православного братства. Пізніше, у роки Національно-визвольної війни українського народу проти гніту Речі Посполитої 1648–1658 рр., О. Виговський осяде у Києві і стане намісником київського замку. Дружиною Остапа Виговського й матір'ю майбутнього гетьмана була Олена Ласко, українська православна шляхтянка гербу «Леліва» (відомо, до речі, про одного з представників цього роду, ченця Петронія Ласка, котрий був слугою А. Киселя і його посланцем до Богдана Хмельницького; один з роду Ласків брав участь у Конотопській битві на боці Виговського). Тіткою майбутнього гетьмана, отже сестрою батька чи матері, була Олександра – ігуменя Свято-Михайлівського жіночого монастиря у 1656 р. [7]. Від шлюбу О. Виговського та О. Ласко народилося троє синів (Іван, Данило, Костянтин) і дві дочки. Можливо, були ще діти у цьому шлюбі, але, очевидно, вони померли малолітніми.

Данило Виговський, брат гетьмана, стане в роки Національно-визвольної війни бихівським полковником, наказним гетьманом під час походу українського війська проти Речі Посполитої 1655 р., а також в роки гетьманату старшого брата. Саме він візьме Люблін 15 жовтня 1655 р. На початку 50-х рр. XVII ст. Данило одружився з дочкою Богдана Хмельницького Катериною. Він відзначився і як дипломат, вів переговори з трансільванським послом Ф. Шебеші та московським послом Ф. Бутурліним. 30.05.1659 р. король Ян Казимир своїм універсалом-привілеєм підтвердив його, а також дружини та дітей права на володіння м. Смілою та іншими маєтностями, такими як Костянтинів, Бакли, Орловець, Ольховець у Білоцерківському старостві, В'язівка і Тарасівка у Корсунському старостві (король умисно називав полки Гетьманщини староствами, підкреслюючи їхню належність до Речі Посполитої). Додамо, що до 1648 р.

всі ці маєтності належали С. Конецпольському, а потім частина з них, насамперед Сміла і В'язівок, були у володінні гетьманича Тимоша Хмельницького – брата дружини Д. Виговського [8]. Данило загинув у 1659 р., потрапивши у полон до російських військ. Його піддали жорстоким тортурам, залили розпеченим свинцем очі, і він прийняв мученицьку смерть. Щоправда, деякі джерела говорять, що Данило Виговський помер від ран на шляху до сибірського заслання. Його дружина Катерина Хмельницька-Виговська потім вийшла заміж за майбутнього гетьмана Павла Тетерю. Син Юрій загинув молодим під час Хотинської битви 1673 р., а син Василь служив київським міським регентом і отримав у дар Великій Витів та Малий Витів від свого родича Дорофія Виговського [9].

Костянтин Виговський служив спочатку Адамові Киселю, а потім перейшов на бік повстанців, обіймав посади пінського й турівського полковника, генерального обозного, підскарбія «Великого князівства Руського», мужньо бився з московитами за визволення Києва у 1658 р. 20.05.1659 р. король Ян Казимир надав йому у володіння Лисянку і Лисянське староство [10]. Нами видрукувані його листи до князя Богуслава Радзивіла, одного з найвпливовіших литовських магнатів і намісника Пруссії [11]. Після загибелі Івана Виговського Костянтин, очевидно, постригся у ченці. Він був одружений з княжною Мещерською, дочкою багатого смоленського дідича князя Івана Мещерського і Тетяни Полубинської. (За твердженням деяких авторів, дружиною К. Виговського була дочка пінського маршалка Лукаша Єльського, але це маловірогідно, принаймні тут може йти мова тільки про перший шлюб [12]). Її брат Іван Мещерський (Мещерин) був високоосвіченою людиною, служив королеві Речі Посполитої Владиславу IV, представляв його інтереси при дворі Філіпа-Вільгельма, баварського князя, воював проти Франції у складі баварських військ. У часи гетьманату Виговського Мещерський став ченцем Київського братського монастиря під іменем Йосифа, потім чернігівським архімандритом, навіть був одним із претендентів на митрополичий престол по смерті Сильвестра (Косова). Через воєнні завірюхи він змушений був покинути Чернігів, а потім офіційно зрезигнувати від Чернігівської архімандрії 7 липня 1659 р. у Варшаві [13]. Подальші сліди Мещерина губляться.

Що стосується **Федора** Виговського, котрий відзначився у завершальні роки Національно-визвольної війни як дипломат (ще у 1655 р. коронні гетьмани посилали його як свого представника до Чигирини, потім він був послом українського уряду до Москви,

брав участь у прийнятті посольства царя Олексія I), то в світлі нововиявлених документів його треба вважати не рідним, а тільки двоюрідним братом майбутнього гетьмана. Насамперед в універсалі-привілеї короля Яна Казимира від 20.05.1659 р., даному Федору Виговському на володіння Стеблемом з присілками Склемищами, Сидорівкою, Щербашищами, Скрипчинцями, Лебединцями, Лунцевим селом і Тонопівкою, чітко вказується на те, що він доводився гетьману «братом стрієчним», тобто двоюрідним по батьківській лінії [14]. «Поменник» київського Золотоверхого Михайлівського монастиря, який був створений у 1667 р. з ініціативи його ігумена, видатного українського церковного і культурного діяча Феодосія Софоновича, називав у роду Івана Виговського імена «Євстафія, Иоанна, Єлени, Даниила, Кондрата, Татиани» [15]. Тут маються на увазі Остап Виговський, батько гетьмана, сам гетьман, його дружина Олена і брат Данило. Хто такий Кіндрат, сказати важко, можливо, це був один з двоюрідних братів.

Тетяна – це сестра гетьмана, яка вийшла заміж за шляхтича Івана Боглевського (Боклевського), власника Глинського та Княжкої Луки. Вона, очевидно, померла до 1658 р. Її чоловік разом зі своєю новою дружиною був забитий 28 березня 1658 р. повсталими селянами у його ж маєтності [16]. Відомий сучасний історик Ярослав Дашкевич навів у своїй розвідці про життя гетьмана Павла Тетері дуже важливий факт: виявляється, під час служби в Луцьку як підписки у луцькому громадському суді Тетеря познайомився з Виговським, а незабаром одружився на його сестрі, але, на жаль, невідомо її ім'я [17]. З роду Боклевських походить, між іншим, видатний художник – ілюстратор «Мертвих душ» Миколи Гоголя.

Двоюрідний брат І. Виговського, Самійло, був сотником, двоюрідний дядько Василь – оверуцьким полковником. Родичем гетьмана був і сотник Криштоф Виговський, один із керівників повстання на Поліссі. Дехто з дальшої рідні (двоюрідний брат Юрій, двоюрідний племінник Ілля) служили на боці Речі Посполитої і лише після Гадяцького трактату перейшли, як і Василь Виговський, під українські прапори. Вони обидва брали участь у Конотопській битві, причому Ілля був там поранений з вогнепальної зброї. Про Юрія відомо, що він був одружений з Марією Скурат (Скуратівською), мав від неї сина Йосипа, котрий став потім велятицьким старою Речі Посполитої. За Переяславським договором 27(17) жовтня 1659 р. між Московською державою та Україною, який підписав гетьман Юрій Хмельницький, всі Виговські мали бути видані цареві Олексію I («О Выговских изменниках.

Чтоб изменника Ивашка Выговского, жону и дети, гетман и Войско отдали его царскому величеству за измену. Также и брата его Данилка и иных Выговских, которые есть в Войску Запорожском, а вперед не только при гетмане и в урядниках, но и в Войску Запорожском Выговским не быт» [18]. Дійсно, на сибірське заслання були відправлені Данило, овруцький полковник Василь, який потрапив у полон в бою під Васильковим в середині вересня 1658 р. (за новим стилем), Юрій та Ілля. Пізніше до них долучився Самійло, якого взяли в Бихові. Данила, як уже говорилося, було вбито по дорозі. Але більша частина цього розгалуженого роду залишилася на Волині, яка тоді була під владою Речі Посполитої і уникнула «неісходимої».

Про молоді роки майбутнього гетьмана майже нічого невідомо. Він дістав добру освіту, ймовірно і в Київському братському колегіумі, чудово володів крім рідної української мови ще й церковнослов'янською, польською, латинською, непогано знав російську мову, був прекрасним каліграфом. Згідно з даними Самійла Величка, Виговський був «вивчений вільним наукам, славився за дотепного і вправного у писарських справах» [19]. Не випадково він пізніше виступав як покровитель Київського братського колегіуму, добився для нього загально визнаного статусу Академії, тобто університету, підкреслював своє знайомство з Феодосієм Софоновичем, ректором Київського братського колегіуму у 1653–1655 рр., ігуменом Золотоверхого Михайлівського монастиря у 1655–1672 рр., письменником, теологом та істориком [20].

Не було випадковістю і те, що в ході розвитку російсько-українських зв'язків саме Виговському на його прохання патріарх Никон надсилав книги, а також священні чаші й ризи [21]. Майбутній гетьман був членом православного Хрестовоздвиженського братства у Луцьку, яке у боротьбі проти Речі Посполитої відстоювало українську мову і православну віру.

Свою військову кар'єру Виговський розпочав у кварцяному війську Речі Посполитої «товаришем» гусарської хоругви, тобто рядовим шляхтичем – професійним вояком, з яких складався кістяк армії Речі Посполитої. Служив він тоді з канівським полковником Юрієм Голубом, котрий з вибухом Національно-визвольної війни волів залишитися на боці Речі Посполитої і був ротмістром козацької (тут – рід легкої кінноти) хоругви (100 кіннотників) у полку белзького каштеляна Адама Фірлея [22]. Тоді ж, у роки панування короля Владислава IV (1632–1648), Виговський став командувати хоругою, відзначився у боротьбі проти «ворога святого Хреста

Господня», тобто у боротьбі проти турецько-ногайсько-татарської агресії [23]. У 30-х роках XVII ст. він служив у луцькому громадському суді, хоча В. Кривошея вважає, що тут слід мати на увазі рідного дядька майбутнього гетьмана – теж Івана Виговського. Його начальником, як і підписка Павла Тетері, був тоді Станіслав Казимир Беневський, у майбутньому відомий дипломат Речі Посполитої, з котрим Виговському не раз доведеться зустрічатися, будучи генеральним писарем та гетьманом у 50-х рр. XVII ст. У 1635 р. І. Виговський став намісником луцького староства, а у 1638 р. – писарем при Яцку Шемберкові, комісарові Речі Посполитої над Військом Запорізьким у 1638–1648 рр. Очевидно, тоді ж Виговський познайомився чи увійшов у тісніші контакти з Богданом Хмельницьким тодішнім генеральним писарем Війська Запорізького, принаймні вони зустрічалися під час переговорів на Масловому Ставу. Цінні свідчення подає згаданий вище автор «Віршованої хроніки». Він вказує на високоосвіченість майбутнього гетьмана («знав польські звичаї, ляуда, сеймові конвокації, хід сеймиків, наради посольської ізби») і до того ж безпосередньо згадує його службу в київській гродській канцелярії («Він у київській канцелярії латиною та правом вигострив язика, став уважатися (розумною) головою, невдовзі мусив знати Руських воеводств інтриги, знаючим про все (de omni scibili)»); наголошує на досить бурхливих молодих роках, оскільки йому доводилося долати небезпеки, пов'язані з професійними обов'язками («хоч часом не рад і не кличе, але дізнається, коли його вже вибили, тому він мусить завжди добре охороняти свого рота, і якщо добрий язиком, то й рукою (мусить добре володіти), щоб не вилетіли зуби, до того ж мав часті сутички з ворогами») [24].

Приблизно у першій половині 30-х рр. XVII ст. Виговський бере свій перший шлюб з Яблонською гербу «Ясенчик», представницею дрібного українського шляхетського роду з Київщини. Джерела свідчать, що від цього шлюбу було кілька дітей: сини Іван, Василь, Юрій, Ілля, Костянтин і Станіслав та дочка Мар'яна. Остання у середині XVII ст. вже була одружена з українським православним шляхтичем Михайлом Гунашевським, автором відомого Львівського літопису, який служив у Генеральній канцелярії в роки Національно-визвольної війни, виконував дипломатичні доручення Б. Хмельницького та І. Виговського, став київським протопопом і навіть купив собі, своїй дружині і своїм дітям, тобто внукам І. Виговського, землю й «Олизарівський» будинок, на що дістав відповідний запис від київського полковника Павла Яненка-Хмельницького

й самого гетьмана Богдана Хмельницького від 4.07.(24.06.)1657 р. [25]. 30 травня 1659 р. згідно з універсалом короля Яна Казимира Гунашевський був нобілітований (на прохання Івана Виговського), але це було швидше підтвердження його шляхетства [26]. Тоді ж король надав йому іншим універсалом два села над Десною, а саме: Крехаїв і Бодянки з Крехаївською слободою, а також млинок в Борках на р. Остері [27]. Не пізніше 1657 р. Гунашевський став київським протопопом, потім (у 1667–1672 рр.) катедральним пресвітером у Перемишлі [28].

Коли Виговський овдовів, то пішли чутки, що він нібито став ченцем [29], але насправді він не полишив посади генерального писаря і залишався світською людиною. У 1656 р. він взяв другий шлюб з Оленою Стеткевич, дочкою українсько-білоруського шляхтича, мстиславського підкоморія, мінського воеводи Богдана Стеткевича (після 1601–1657(?)) та княгині Олени Соломирецької. Рід Стеткевичів та Соломирецьких був значнішим від роду Виговських, до того ж українські повстанці виглядали «зрайцями» та злочинцями в очах вірнопідданих Речі Посполитої. Через це батько Олени не хотів відавати свою дочку за генерального писаря Війська Запорізького, і Виговський зважився на несподіваний вчинок: кілька тисяч його слуг викрали Олену і привезли з почестями до Києва. Генеральний писар запропонував їй руку й серце, щедро обдарував її і пообіцяв їй у разі відмови вийти за нього заміж повернути до батьків. Погодитися на пропозицію генерального писаря вмовляв Олену і київський митрополит Сильвестр Косов, який, до речі, був майже земляком Олени, білорусом з Жировичів на Вітебщині. Олена згодилася на шлюб, і невдовзі конфлікт із її батьками було полагоджено.

Повертаючись до рідні Олени Стеткевич, відзначимо, що її батько Богдан Стеткевич був сином брацлавського підкоморія Вільгельма Стеткевича і княгині Ганни Огінської (з цього роду походить композитор ХІХ ст. М. К. Огінський, автор знаменитого полонезу), онуком надвірного литовського маршала Богдана Стеткевича та княгині Овdotї Друцької-Горської. Він мав маєтності у Білорусі (у Мінському, Мстиславському та Оршанському повітах), брав участь у польсько-шведській війні у Прибалтиці (20-ті рр. ХVІІ ст.), був ротмістром у Смоленській війні 1632–1634 рр., новогрудським каштеляном. Він прославився як один із визначних покровителів Києво-Могилянського колегіуму. Разом з дружиною він заснував Кутейнський православний монастир під Оршею, а також Буйницький та Баркулабівський монастирі, був близьким

співробітником св. Петра Могили, який навіть присвятив йому друковане в Києво-Печерській лаврі «Учительне Євангеліє» (1637) і призначив своїм заповітом одним з опікунів Києво-Могилянської академії [30]. Через свого тестя Виговський увійшов у родинні зв'язки з рядом відомих українських та білоруських шляхетських, навіть князівських родів. Зазначимо, що брат Олени Стеткевич – Михайло, який навчався у Києво-Могилянському колегіумі у 30-х роках ХVІІ ст, можливо одночасно з І. Виговським, теж стане під прапори Богдана Хмельницького, так само як і його двоюрідний брат Юрій. Михайло Стеткевич прославився як високоосвічена людина, ревнитель православ'я, фундатор Баркулабівського монастиря. За участь у повстанні на боці українського народу король Ян Казимир конфіскував у нього маєтності Погост і Новий Двір у Пінському повіті. По смерті Виговського Михайло прийняв чернечий постриг і помер у монастирі. Сестра Олени Стеткевич була в шлюбі зі шляхтичем Іваном Суходольським, одним із найвідоміших помічників Івана Нечая, чауського та старобихівського полковника, брата славетного Данила Нечая, який був свого часу брацлавським полковником (у 1648–1651 рр.). Варто визначити, що свояком Виговського став князь Микола Святополк-Четвертинський (помер у 1659 р.), мінський каштелян, одружений з княгинею Доміцеллою Соломирецькою, двоюрідною сестрою Олени Стеткевич. Він був сином знаменитого Стефана Святополк-Четвертинського (1574–1665), брацлавського підкоморія з 1629 р., члена Луцького православного братства, одного з чільних репрезентантів української православної шляхти, яка визнала зверхність Війська Запорізького. Старий князь Стефан був активним учасником відновлення православної ієрархії у 1620 р., зокрема, у його маєтності Животові ерусалимським патріархом Феофаном та ще двома митрополитами було висвячено на єпископа холмського та белзького Паїсія Іполітовича. Він мав також міцні зв'язки з київськими митрополитами (Йов Борецький, св. Петро Могила, Сильвестр Косов, Діонісій Балабан, причому останній відспівав його сина Миколу у Ново-четвертинському монастирі), із Захарією Копистенським, із гетьманами Війська Запорізького П. Сагайдачним, І. Петражицьким-Кулагою, Б. Хмельницьким та ін.

Вибух Національно-визвольної війни поставив перед Виговським, як і перед іншими українськими шляхтичами, дилему: з ким бути. Українська православна шляхта у своїй масі підтримувала національно-визвольні й релігійні тенденції Національно-визвольної війни, але вороже ставилася до антифеодалних. Цю дилему

кожен рід, кожен шляхтич вирішував по-своєму, і прийняття остаточного рішення проходило нерідко болісно і неоднозначно. Деякі шляхтичі безоглядно стали на бік свого народу (Б. Хмельницький, Данило та Іван Нечаї, Іван Богун та ін.), деякі одразу зайняли ворожу позицію і стали до лав карального війська Речі Посполитої (Марк Зацвіліховський – кум Б. Хмельницького, сумновідомий Д. Чаплинський, Байбуза, Дзик та ін.), деякі перейшли до карателів після короткої (Семен Забуський, Ясько Ясноборський) чи досить тривалої служби у повстанців (полковники Іван Бруяка, Михайло Криса, Іван Головацький, Михайло Тиша), деякі ж здійснили, як от Михайло (Станіслав) Кричевський, українець з Умані Ференц Сербин (Рац), зворотну еволюцію. До останніх належав і Іван Виговський.

Коли почалася Національно-визвольна війна, І. Виговський опинився у кварцяному війську великого гетьмана коронного Миколи Потоцького. Будучи в авангарді війська, яке очолював Стефан Потоцький, син головнокомандувача, ротмістр Виговський брав участь у битві на Жовтих Водах і у вирішальний момент (бій біля Княжих Байраків 16 травня 1648 р.) бився проти повстанців до останнього. Коли під ним було вбито коня, він бився пішо і припинив опір тільки тоді, коли втратив свідомість через поранення і значну кровотечу. У несвідомому стані його полонив якийсь запорожець і продав татарину. Виговський утік з полону, але його спіймав інший запорожець і знову продав за поганенького коня уже іншому татарину. Виговський утік з неволі і цього разу, але знову був спійманий і переданий самому ханові Іслам-Гірею III, очевидно, вже після Корсунської битви (26.05.1648 р.). Богдан Хмельницький обміняв його на якогось полоненого, і він був прикутий до гармати, певний час знаходився в ув'язненні [31]. Гетьман порозумівся з бранцем, і той дав тоді йому присягу вірно служити і додержав свого слова. Принаймні за життя Богдана Хмельницького не бачимо якихось серйозних розходжень між ним та Виговським. Цікаво, що 28 липня 1649 р. під стінами Збаража Виговський повідав польському послу від обложених Станіславу Яницькому про причини, через які він залишається на боці повстанців, і Яницький так передав цю розповідь: «...спійманий на Жовтих Водах, викуплений Хмельницьким за одну кобилу. Має там (у повстанському тилу) батька, братів, сестер і т. д., і якби він зрадив Хмельницькому, той наказав би цих стратити як родичів. Отже, перемагає його природна любов до батьків і родичів, тому він там мусить залишатися» [32]. Але навряд чи варто вірити даній інформації, враховуючи хитру

дипломатичну гру, яку вели Виговський із Хмельницьким, про що нижче буде сказано. Варто відзначити, що шлях Виговського до повстанців нагадує шлях видатного сподвижника Б. Хмельницького Станіслава Кричевського. Останній походив з українсько-білоруського православного шляхетського роду, вірно служив королеві Владиславу IV, але в той же час саме він випустив з чигиринської в'язниці на волю свого кума, Богдана Хмельницького. Взятий у полон під Корсунем, Кричевський повернувся з католицизму до православ'я, отримав нове ім'я (Михайло) і став служити вірою і правдою повсталому народу. Ставши київським полковником, він перекрив шлях на Україну литовсько-шляхетським військам князя Януша Радзивила і прийняв тяжку битву під Лоевом (липень 1649 р.). Хоча Кричевський зазнав поразки і був смертельно поранений у битві, однак його дії не дали можливості Радзивилу з'єднатися з королем Яном Казимиром і сприяли перемозі повстанців Богдана Хмельницького під Зборовом.

Перейшовши на бік повстанців, Виговський став служити особистим писарем гетьмана, очевидно, і у Генеральній канцелярії. Він супроводжував Богдана Хмельницького у його переможному поході 1648 р. на Пилявці, Львів, Замостя, причому вже тоді виявляв свою нехіль до союзу з Кримським ханством, через що навіть вступив у конфлікт із племінником Тутай-бея. Цікаво, що позиція Виговського збіглася з позицією... Максима Кривоноса, котрий вважав за потрібне українській армії зупинитися на берегах Случі й зайнятися укріпленням кордонів [33], між тим як Хмельницький і Тутай-бей слушно наполягали на переслідуванні ворога. У листі Б. Хмельницького до Януша Кемені, радника трансільванського князя Дьєрдя II Ракоці, від 27(17) листопада 1648 р. (із Замостя) говориться про прийом трансільванських послів, а також про висилку до Трансільванії українського посольства (І. Виговський та «його товариш, наш нотар»), щоб вони передали Кемені «й виклали усно все, що треба. Бо ми бажаємо мати королем князя твоєї милості (Дьєрдя II Ракоці.– Ю. М.) і хотіли б довести йому нашу повагу...» [34].

Джерела спочатку не вирізняють Виговського серед оточення гетьмана. Так, у щоденнику посольства А. Киселя, писаному Войцехом М'ясківським, Виговський навіть не згадується під час переговорів у Переяславі (лютий 1649 р.). Але дещо пізніше Виговський робить блискавичну кар'єру. Вже 3 квітня 1649 р. бачимо фактично двох писарів Війська Запорізького: Івана Демковича Креховецького, генерального писаря, та Івана Виговського, котрого

ще називають «писар покоевий гетьманський», тобто особистий писар гетьмана. Іван Креховецький – перший генеральний писар відродженої Української держави, походив з української православної шляхти. Він заклад основу Генеральної канцелярії Гетьманщини, мав значний авторитет, і тому не випадково бачимо його підпис поруч із гетьманським на деяких документах [35]. Обидва Івани (Креховецький та Виговський) нарівні й разом зустрічають іноземних послів починаючи з квітня 1649 р., дістають від останніх однакові подарунки, але Виговський вже тоді починає відтучувати свого колегу від справ. Так, переговори з московськими послами Василем та Григорієм Унковськими (квітень 1649 р.) проводили тільки Хмельницький та Виговський, а більше ніхто зі старшини не був на них допущений. У Реєстрі Війська Запорізького, складеному наприкінці 1649 – на початку 1650 р. за активної участі Виговського, про що свідчить навіть вірш-панегірик, вміщений на початку Реєстру, Іван Креховецький згадується вже як корсунський полковий писар. Сам же Виговський став одноосібним генеральним писарем Війська Запорізького, і саме в такому статусі про нього згадує Реєстр.

Виговський брав участь у поході української повстанської армії Богдана Хмельницького під Збараж, в облозі фортеці. 28 липня у розпал боїв обложені вислали свого посла Станіслава Яницького до хана Іслам-Гірея III і до Богдана Хмельницького. Як уже згадувалося, після переговорів його з почестями провів до стін Збаража саме Іван Виговський [36].

Генеральний писар виступає і як співавтор деяких універсалів Б. Хмельницького [37]. Першим з них є універсал від 7.09.1650 р., даний у Ямполі жителям Київського та Чернігівського воєводства, а також Житомирського староства з наказом не кривдити шляхти. Цікаво, що цей універсал пред'явив до запису у книги київського гродського суду слуга А. Киселя – шляхтич Костянтин Виговський, брат генерального писаря. А вносив цей універсал до книг Остап Виговський, батько генерального писаря, намісник київського замку [38]. Разом з Хмельницьким генеральний писар видав універсали про заборону чинити утиски ніжинським міщанам (11(1).08.1650 р., з Іркліва); про покарання тих, хто нападатиме на ченців Мгарського монастиря (19(9).05.1651 р., з табору під Зборовом); про надання Межигірському монастирю села Чернин (30(20).12.1653 р., з Корсуня); про затвердження Ф. Софоновича ігуменом Золотоверхого Михайлівського монастиря у Києві (12(2).06.1655 р., з Богуслава); листи до пугивальського воєводи Ф. Хілкова (3.06.1652 р.,

з табору під Батогом), до царя Олексія I (20.06.1657 р., з Чигирина), до бояр І. Д. Милославського (20(10).07.1657 р., з Чигирина) та Б. І. Морозова (20(10).07.1657 р., з Чигирина), інструкцію до шведського короля Карла X Густава 1655 р. [39].

Нерідко Виговський писав лист чи універсал від імені гетьмана, а Хмельницький тільки ставив підпис. Відомий український історик Т. Крип'якевич встановив ряд таких документів [40]. Характерно, що гетьман часто навіть не диктував універсал чи лист, а обмежувався стислими розпорядженнями Виговському. Так, за свідченням московського посла В. Унковського, гетьман вислухав його скарги щодо конфліктів на кордоні і наказав Виговському написати з цього приводу листа до миргородського полковника Мартина Гладкого [41]. У свою чергу Виговський нерідко полишав суто писарську працю на підлеглих. Посол Януша Радзивила шляхтич Мисловський, перебуваючи в Чигирині у березні 1651 р., побачив, як Виговський диктував комусь універсал від імені Хмельницького про спорядження човнів [42]. Звичайно, збереглися й документи (універсали, листи), видані особисто Виговським. Характерно, що таких документів тільки з часів Національно-визвольної війни дійшло понад 25, тобто більше, ніж документів будь-якого іншого керівника відродженої Української держави середини XVII ст., за винятком самого Богдана Хмельницького (близько 600), котрий гетьманував 10 років. Що стосується документації Виговського-гетьмана, котрий тримав булаву набагато коротший час (майже 3 роки), то київський дослідник Андрій Бульвінський нарахував у цьому комплексі щонайменше 136 документів [43].

За короткий час Виговський розвинув Генеральну канцелярію, створив її як потужну і високоефективну інституцію України-Гетьманщини – важливу складову державного апарату. Ця установа відіграла роль міністерства закордонних справ і певною мірою міністерства справ внутрішніх. Вона стала тим генератором, який згідно з волею гетьмана та ради Війська Запорізького урухомлював численні привідні паси державної машини. Саме сюди стікалася військово-політична інформація з усіх кінців України й зарубіжних країн, тут приймалися й відправлялися численні посольства, тут приймалися важливі рішення, котрі поруч з військовими перемогами визначали долю Національно-визвольної війни українського народу. Як вірно відзначав І. Крип'якевич, Виговський «організував державну канцелярію, яка прийняла все діловодство, як у внутрішньому правлінні, так і в закордонних справах...». За Б. Хмель-

ницьким зберігався «контроль основних державних справ, а їх виконання, в тому числі все листування, він довірив Виговському» [44].

Щоб створити і керувати такою потужною машиною, як Генеральна канцелярія, потрібен був величезний талант адміністратора і політика. І хоч створювали цю машину спочатку Богдан Хмельницький та Іван Креховецький, саме Виговський розбудував її і поставив на рівень європейських канцелярій. Не випадково уряд писаря Війська Запорізького був піднятий зусиллями Виговського на друге місце після гетьманського, не випадково з цього моменту західні джерела називають генеральних писарів Війська Запорізького канцлерами.

На жаль, склад і функціонування Генеральної канцелярії в роки Національно-визвольної війни і нині залишаються недостатньо вивченими, насамперед через фрагментарність джерельних свідчень. Можна, однак, визначити коло найближчих співробітників Виговського. Серед них бачимо, наприклад, зятя Івана Виговського – Михайла Гунашевського. «Секретарем Виговського» деякі джерела називають Силуяна Мужилівського – видатного дипломата Української держави, який очолював посольства до Московської держави, Молдавії, Швеції та інших країн. Мужилівський походив з білоруської православної шляхти, був сином видатного борця проти польсько-католицької експансії православного письменника-полеміста Андрія Мужилівського, який навіть розглядався як один з кандидатів на київського митрополита по смерті Йова (Борецького). На початку 30-х рр. XVII ст. Силуян разом із братом (ймовірно з Григорієм, проповідником та полемістом) вчився у Києво-Могилянському колегіумі і вже тоді міг близько познайомитися з Виговським [45]. В. М'яківський у своєму щоденнику занотував, що під час переговорів у Переяславі (лютий 1649 р.) на бік українських повстанців перейшов Соболь – писар А. Киселя «немолодий, знаючий справи й стан Речі Посполитої», якого Хмельницький затримав при собі, бо «той гарно пише, а до того ж належить до його віри, і якийсь Ярмолівч, литвин (білорус.– Ю. М.), котрий поїхав до Хмельницького і став Іудою, а ми не стереглися його на порадах» [46]. Інші джерела вказують, що у Генеральній канцелярії працювало 12 шляхтичів, які перейшли до Хмельницького, але називають ім'я тільки одного з них (П'ясецький). Можливо, в часи Національно-визвольної війни у канцелярії працював і підписок Виговського Федір Погорецький, писар Захар Шийкевич, майбутній генеральний писар Лівобережної Гетьман-

щини в 60-х та 80–90-х рр. XVII ст. Тут же працювали грек Іван «Мануйлов» та серб Василь «Данилов» [47], причому останній служив Війську Запорізькому ще з 1647 р. і навіть жив при Виговському [48].

До речі, саме з числа канцеляристів Хмельницький та Виговський нерідко формували дипломатичні місії. Так, Мануйлов і Данилов були послані гетьманом та писарем з-під Зборова (під час Берестецької кампанії) до Москви у травні 1651 р. Залучав писар для виконання дипломатичних доручень свого батька, братів, а також челядників та слуг, наприклад Івана Стадника, якогось Самійла [49]. 20 червня 1657 р. він послав до Швеції разом з послами Хмельницького і свого представника – козака Дорошенка [50]. Вищенаведені факти засвідчують, що у Генеральній канцелярії в роки Національно-визвольної війни працювали високоосвічені люди, що мали значний досвід роботи у державних установах Речі Посполитої; люди, обізнані з пером і мечем.

Існують серйозні підстави вважати, що саме Виговський відіграв одну з провідних ролей у формуванні розвідки та контррозвідки при уряді України. Ще на початку 1649 р. дві тисячі розвідників до Польщі вислав з Переяслава полковник Максим Нестеренко (за іншими даними – Стасенко), але пізніше безпосереднє керівництво цими справами переходить до Виговського. Не випадково, агентом саме Виговського був татарський товмач великого візиря Сефер Кази-аги. Цей агент під час сепаратних польсько-кримських переговорів під Кам'янцем-Подільським у грудні 1653 р. передав генеральному писарю відомості про їхній зміст [51]. Не випадково агентом саме Виговського був у Стамбулі серб Микола Маркевич, посланий писарем до Туреччини наприкінці 1653 р. [52]. Агентом Виговського був і Теодосій Томкевич, грек за походженням, львівський купець і міщанин. Він же брав участь у дипломатичних контактах українського уряду з урядами Речі Посполитої і Швеції (1658 р.). Інший грек, Остафій Астаматій (Стаматі, Стомателло), керівник митної служби у Богдана Хмельницького, діяв як агент Виговського у 1654–1656 рр. [53]. Не випадково Прокіп Верещака, котрий врешті став на бік повстанців, був братом агента Василя Верещаки, який служив секретарем Яна Казимира і дуже тісно був пов'язаний з Виговським, навіть родинними узами. 9.09.1654 р. Виговський сповістив царя про те, що послав «своего человека для проведывания в землю Мултянскую, Венгерскую, Турскую для всяких вестей подлинных» [54]. Дипломат Речі Посполитої доповідав з Чигирина на самому початку 1651 р.

про те, що через канцелярію Виговського «Хмельницький знає про все, що робиться у Варшаві, і має таких, котрі доповідають йому про найменші події» [55]. Під час переговорів з московським послом Л. Лопухіним у Чигирині 17.01.1656 р. Хмельницький і Виговський казали йому про новини з Польщі: «...прислали грамотки наши друзья из Польши» [56]. Сам Виговський часом згадував про своїх друзів із Польщі, Литви, Білорусі, а також Волині й Полісся, котрі інформували його і уряд України про плани польської дипломатії, про наміри султана, кримського хана, молдавського господаря та ін. [57]. Агенти повстанців активно діяли у Львові, Кам'янці-Подільському, Перемишлі, Кракові, Варшаві, Відні, Брно та інших містах, співпрацювали зі шведськими й трансільванськими розвідниками на території Речі Посполитої, Чехії, Моравії, Сілезії, Австрії, країн Балканського півострова. Мережа української розвідки при королівському дворі у Варшаві була настільки міцною, що навіть через 25 років лунали скарги на те, що козаки (вже в часи Петра Дорошенка) знають про всі замисли короля, вносилися пропозиції «добре пошукати» серед тих українців, котрі входили до оточення короля Яна III Собеського [58].

Ясна річ, що без Виговського не обходилися найважливіші і найпотаємніші справи Української держави. Так, можна навести приклад із самозванцем Тимофієм Анкудіновим, котрий з'явився в Україні якраз під час погіршення російсько-українських відносин у 1650 р. Саме Виговський дав дозвіл московському послу на зустріч із самозванцем (16.10.1650 р.). Поява чергового самозванця в Україні викликала значну стривоженість у Москві, оскільки московський уряд добре пам'ятав про «Смутное время», і тому йому довелося вести прихильнішу лінію щодо України. Однак Виговський не був би Виговським, якби він навіть із цього (справді важливого) епізоду не виніс якоїсь користі. Він таємно пообіцяв московському уряду видати у майбутньому самозванця і одразу ж в очах царя та його оточення став більшим другом, ніж Хмельницький. Цю партію Виговський грав аж до смерті гетьмана. Вже 29.12.1650 р. російський купець-агент Ф. Гуреев запросив під час ярмарку в Корсуні до себе на обід Виговського та паволоцького вїта Івана (Поповича? – Ю. М.). Саме тоді Виговський висловив гостре невдоволення з приводу того, що секретні послання Хмельницького до царя Олексія I опинялися в Варшаві [59]. У подальшому налагоджуються секретні зв'язки між Виговським та путивльськими воеводами С. Прозоровським, а потім – із Ф. Хілковим. Відомі навіть імена російських агентів-гінців, котрі формувалися головним чином з путивльських

торгівельних людей, наприклад: К. Тишкин, С. Катіржний, М. Антонов, В. Бураго (В. Бурій), П. Зеркальников, Д. Литвинов, С. Масальський, П. Привалов, Р. Федоров, Й. Шамирін, С. Яцин та ін. [60]. З ними Виговський передавав таємні листи, усно й письмово сповіщав царський уряд про дипломатичні й військові заходи Речі Посполитої, події на фронті тощо. Так, збереглися два «вістові листи», написані Виговським у вересні 1651 р. до С. Прозоровського, в яких сповіщалося про переговори з Річчю Посполитою та про таємне посольство кримського хана до Яна Казимира. Російським послам В. Унковському та А. Ардаб'єву на їхнє прохання Виговський віддав копії листів Яна Казимира до Марціна Калиновського, листа Іслам-Гірея III до Хмельницького і навіть оригінальне послання тому ж Василю Лупу. Водночас Виговський уважно стежив за діями московських дипломатів та агентів. Коли один із воеводських агентів напився і вибовкав деякі секретні речі, то про це зразу ж стало відомо Виговському, і невдаха-агента тут же заарештували й доставили до генерального писаря. Останній, щоправда, обмежився тут суворим попередженням. Коли Хмельницький у другій половині 1651 р. вів переговори з назаретським митрополитом Гавриїлом як із посередником у контактах з царем Олексієм і висловив бажання піти «під високу руку» монарха, то Виговський висловився ще промовистіше. Московському послу Г. Богданову він заявив, що в разі згоди на це царя він особисто поїде до Москви і «стане домовлятися, на яких статтях цьому бути». Після відомих рішень Земського собору 1653 р. у Москві щодо України Виговський у переговорах із царськими дипломатами Стрешньовим та Бредіхіним поспішив розписатися і за білорусів, запевняючи, що вони нібито дуже хочуть потрапити в підданство царя через те, що «ім від ляхів тіснота й переслідування великі» [61]. Зв'язки з Виговським московський уряд цінував дуже високо, навіть посилав йому додаткові подарунки, які мали передаватися послами таємно. Коли ж Прозоровського замінив на посаді путивльського воеводи Хілков, то останньому царською грамотою наказувалося продовжити листування з Виговським – «тайно и без имен». До самої смерті Хмельницького у царського уряду не виникало сумнівів щодо прихильності Виговського до Москви. У цьому ж запевняли й посланці Виговського (І. Мануйлов, В. Данилов), за думкою яких гетьман нібито не видав про посилку писарем «вістових листів» до Москви. Сам же Виговський, особливо на завершальному етапі Національно-визвольної війни, енергійно працював із гетьманом на полі зміцнення союзу Гетьманщини з Московською державою. До того ж

писар запевняв царських представників у тому, що у разі невдачі в боротьбі проти Речі Посполитої він разом з батьком та «лутчими людьми» Війська Запорізького перейде жити в Московську державу.

Чи й справді Виговський діяв таємно від гетьмана, чи й справді він був більшим прихильником союзу з Московщиною, ніж гетьман? На це питання треба дати негативну відповідь, навіть не беручи до уваги зовнішньополітичну діяльність Виговського уже як гетьмана. Важливим аргументом на користь нашої думки є той факт, що і уряд Речі Посполитої трактував Виговського як прихильнішу до себе людину, ніж Хмельницький. В анонімному листі одного з представників панівних кіл Речі Посполитої була порада якомусь шляхтичу щодо повернення останньому маєтностей на визволених територіях України. Адресату рекомендувалося звертатися не до Хмельницького, а до Виговського, як більш прихильного до поляків. Цікаво, що ряд джерел свідчить про те, що саме Виговський зм'якшував позицію Хмельницького на переговорах із дипломатами Речі Посполитої, залагоджував конфлікти, обіцяв польським послам вплинути на гетьмана і дійсно впливав... А вплив у генерального писаря був неабиякий. Не випадково польська агентура доносила: «Виговський керує геть усім і сам без Хмельницького відправляє послів» [62]. Посиленню впливу Виговського сприяв і шлюб його молодшого брата Данила з дочкою Богдана Хмельницького Катериною. Зазначимо, що і трансільванський князь Дьєрдь II Ракоці вважав Виговського прихильнішим до себе і пропонував генеральному писареві високу посаду в Трансільванії, обіцяючи щедро винагородити його і надати у власність великі міста [63].

На наш погляд, не треба шукати якихось реальних розходжень у зовнішньополітичному курсі генерального писаря та гетьмана. Тут можна побачити лише своєрідну політичну лінію, котра в загальних рисах була узгоджена з гетьманом, дипломатичний талант якого перевищував талант Виговського. У ході переговорів генеральному писареві відводилась роль буфера, провідника м'якшої і поступливішої лінії, що справляло відповідне враження на іноземних дипломатів. Такий «імідж» Виговського дозволяв краще пізнати наміри протилежної сторони, навіть виявити її агентурні зв'язки, і, що найголовніше, це створювало додаткові можливості для дипломатичного маневру. Протягом гетьманату Хмельницького не можна побачити серйозних розходжень між гетьманом і генеральним писарем. Останній мав рацію, коли

заявляв російським послам: «крымский царь, и колга, и норадим, и мурзы, и хто у них есть владетели, меня слушают. Ведомо им, что за помощью Божію я в Войску Запорожском владетель во всяких делах, а гетман де, и полковники, и все Запорожское Войско меня слушают и почитают. А то де вы и сами видите, что гетман и лутчие люди Войска Запорожского мне верят во всем» [64]. Російський посол О. Мисков писав пізніше (листопад 1656 р.), що його з листом до Хмельницького не допустили, а Виговський «лист рванул из рук сердитым обычаем» [65]. Коли гетьман був хворий, особливо в останній рік життя, то Виговський сам вів переговори з найповажнішими посольствами, про що свідчить, зокрема, донесення Ф. Бутурліна та В. Михайлова від 14.06.1657 р. [66].

Лише одного разу мав місце конфлікт, який при всій невизначеності його характеру виразно засвідчив, хто є людиною № 1 у Війську Запорізькому. У 1653 р. слуги й челядь Виговського зачепили без його відома гетьманських слуг, а Виговський про це не знав «за недосугами своїми». Після цього ж стався конфлікт між Данилом Виговським і переяславським полковником Павлом Тетерею. Козацька рада визнала винним Данила і засудила його до смертної кари. Лише заступництво генерального писаря, який упростав гетьмана змилюватися, врятувало життя Данилу. І в цей час слуга Виговського Ян Желдуновський побив гетьманських челядників, через що Хмельницький звелів стратити і самого генерального писаря. Від цього наміру гетьмана відмовили полковники та «все ратные люди». Гетьманський гнів був, як завжди, недовгим, і на запитання російських послів А. Матвеева та І. Фоміна Мужилівський відповів: «Писарь де Иван Выговской у гетьмана по-прежнему, и дел никаких у него, писаря, не отнял» [67]. Цей єдиний випадок непорозуміння гетьмана із генеральним писарем є все ж таки малозначущим на фоні тих гострих, навіть збройних конфліктів, що виникали в різний час у Хмельницького з Максимом Кривоносом, його сином (Кривоносенком), Данилом Нечаєм, Стефаном Подобайлом, Матвієм Гладким, Лук'яном Мозирою, Филоном Джежелієм і навіть з власним сином Тимошем Хмельницьким.

Звичайно, не можна говорити і про повну тотожність позицій гетьмана й генерального писаря у роки Національно-визвольної війни. Тоді в уряді Української держави більш-менш чітко визначився поділ на три політичних угруповання: центр, радикальний та поміркований напрями. Головним представником центру був сам Богдан Хмельницький; на чолі радикалів, які у своїй програмі

найпослідовніше висловлювали інтереси повстанських низів, стояли Максим Кривоніс, потім Данило Нечай, Матвій Гладкий, Лук'ян Мозиря, Стефан Подобайло. Нарешті репрезентантами поміркованих, котрі відбивали інтереси насамперед повстанської верхівки, були полковники Михайло Громика, Григорій Гуляницький, Григорій Лісницький, генеральний суддя Самійло Зарудний, генеральний обозний Тиміш Носач та інші. В діяльності цієї течії виразно простежується лінія компромісу з Річчю Посполитою. У часи гетьманату Б. Хмельницького Виговський поділяв центристські позиції гетьманату, що, до речі, давало можливість зміцнити єдиний фронт боротьби проти магнатсько-шляхетської Речі Посполитої, цементуючи блок правих і лівих сил. Лише в останні роки життя Хмельницького (після Переяславської ради) Виговський зближується з поміркованими, що сприяло його обранню гетьманом, але водночас звузило соціальну базу гетьманату. Останнє мало фатальні наслідки, не вповні передбачені І. Виговським на відміну від його попередника.

Військово-дипломатична діяльність Виговського в роки Визвольної війни реконструюється зі значними прогалинами. Не варто сумніватися в тому, що він супроводжував гетьмана в його переможному поході 1648 р. під Пилявці, Львів і Замостя. 17.11.1648 р. Б. Хмельницький вислав посольство до трансільванського князя Дьєрдя II Ракоці та канцлера й головнокомандувача трансільванських військ Яноша Кемені в справі союзу проти Речі Посполитої і підтримки кандидатури Дьєрдя II на польській трон. Це посольство складалося з Виговського і його товариша – «нашого нотаря», тобто писаря, можливо Івана Креховецького [68]. Наступного року Виговський брав участь у переможному поході повстанської армії під Збараж та Зборів. Хоч безпосередні переговори з представниками уряду Речі Посполитої і самим королем вів Хмельницький, очевидно, у них брав участь і Виговський, тим більше що саме він листувався потім з Киселем і попереджав його про несвоечасність спроб повернення польської шляхти до своїх колишніх маєтностей [69]. У червні 1650 р. він брав участь у переговорах з венеціанським послом Альберто Віміною (Мікеле Б'янкі). У серпні генеральний писар виступив у переможний молдавський похід Хмельницького, під час якого було досягнуто згоди молдавського господаря Василя Лупу на шлюб його дочки Роксанди з Тимошем Хмельницьким. Вже 23.10.1650 р. гетьман і генеральний писар зустрічали в Чигирині молдавських послів: сучавського митрополита і Чоголі Спатару, ближнього боярина

господаря, і вели переговори щодо майбутнього шлюбу гетьманіча. У жовтні–листопаді 1650 р. бачимо Виговського також у переговорах з московськими послами та гонцями Г. Унковським, Нероновим, А. Сухановим [70].

У 1651 р. Виговський бере участь у берестейському поході. У вирішальний момент затяжної битви (30.06.1651 р.) хан Іслам-Гірей III зрадив українських повстанців і втік з поля битви зі всією ордою, зазнавши перед тим відчутних втрат. Пізніше київський полковник часів гетьманату Івана Брюховецького Василь Дворецький звинуватив Виговського у тому, що писар поширював серед ординців провокаційного листа, в якому українські козаки закликалися до спільного з поляками удару по орді («А Выговский, собака, много листов mezi орды вкинул, мовячи: “Биймо татар из обох сторон: тепер час маємо”. И за его шальвірством мусіли козаки гармати там покинути, а легко самі утікати під Білу Церков») [71]. Ця інформація є відвертим наклепом політичного противника Виговського. Про такого листа не згадує жодне джерело, і навіть сам хан не посилався на такий зручний для нього привід виправдатися, а вказував на зовсім інші причини ганебної втечі: якісь заворушення в орді та міжособні конфлікти [72].

Богдан Хмельницький намагався зупинити орду, але й сам був затриманий ханом. Затримати втікачів спробував Виговський, однак і йому це не вдалося. Тоді генеральний писар примчав до козацького табору і передав старшині наказ гетьмана сипати вали і готуватися до оборони, а сам кинувся навздогін за ханом, щоб умовити його визволити гетьмана і повернути орду на поле битви. Іслам-Гірей спочатку погодився і навіть запросив Хмельницького й Виговського до свого намету, але в цей час йому принесли повідомлення (як пізніше виявилось, недостовірне) про наближення королівського війська. Це викликало переполох у орді, і хан з усім військом продовжив втечу протягом всієї ночі. На світанку Виговський умовив хана дати йому хоча б 10 тисяч війська для деблокування повстанського табору. Хан погодився дати навіть удвічі більше, під командою чотирьох мурз, але після початку зворотнього маршру (Хмельницький залишився у хана під арештом як заручник), ці орди змінили свій намір і повернули назад. З Виговським залишилося лише троє козаків та двоє татар. Генеральний писар був змушений відмовитися від спроби пробитися до обложеного війська, однак не втратив сили духу й рушив до Паволочі. Приблизно у цей час обложені під Берестечком повстанці мужньо боролися, чекаючи на повернення гетьмана із підмогою. Одночасно

вони зав'язали переговори, щоб виграти час. Характерно, що король та уряд Речі Посполитої домагалися неодмінно видачі Хмельницького та Виговського як головних керівників повстанців (король не знав про відсутність у таборі гетьмана й генерального писаря).

У Паволочі Виговський зібрав нове військо і розгромив десятитисячну орду, яка поверталася з України до Криму, обтяжена ясирем. Внаслідок трьох битв (під Павлолочною, Чудновим та на Уманському шляху) козаки Виговського знищили понад 8 тис. ординців і відбили весь ясир. З полоненими татарами і ногайцями Виговський послав вість до хана про свій успіх, вимагаючи звільнення гетьмана. У разі відмови Виговський погрожував погромом ординців на переправах. Ця погроза викликала сподіваний ефект. Мурзи почали нарікати на порушення ханом угоди з Хмельницьким, тиснути на Іслам-Гірея III, і той мусив ще раз змінити зовнішньополітичний курс. Гетьмана було відпущено і з почестями проведено до Паволочі [73]. Тут же він разом із генеральним писарем, Іваном Богуном та іншими заходився формувати нове військо для відсічі карателям, які після перемоги під Берестечком йшли в Наддніпрянську Україну. У цей складний і тяжкий час Виговський виявив себе енергійним, мужнім і досвідченим полководцем та організатором.

З визволенням гетьмана Виговський особливу увагу приділяв своїм основним обов'язкам як керівника дипломатичної служби. Невдовзі гетьман і генеральний писар уже приймали у Корсуні російського посла Григорія Богданова та посланців Іслам-Гірея III. Характерно, що саме в цей момент Виговський наполегливо переконував царського посла у необхідності допомоги українським повстанцям і встановлення союзу України та Московської держави, вказував на вигідність такого союзу для останньої, пропонував свої послуги у складанні відповідного договору. Як відомо, царський уряд з ряду причин (побоювання спалаху нової селянської війни, тяжкої війни з Річчю Посполитою після поразки повстанців, зовнішньополітичних ускладнень та ін.) не поспішав давати остаточну відповідь на листи українського уряду і навіть пригальмував рух у напрямку зближення з Україною. Виговський тоді вказував послу на можливі негативні наслідки для Московської держави нерішучого курсу її уряду: після перемоги над Україною війська Речі Посполитої та Кримського ханства з усією силою вдарять на Москву, а козакам, якщо не буде нині дано підтримки, доведеться теж взяти участь у цьому поході [74]. Майже у той самий час (27.07.1651 р.)

у Корсуні Хмельницький та Виговський приймали назаретського митрополита Гавриїла. 28 липня Гавриїл продовжив свій шлях до Москви, захопивши з собою листи Хмельницького до царя і лист Виговського до керівника Посольського приказу дяка М. Волошенінова. Генеральний писар винагородив тоді митрополита, давши йому коня і грошей (50 «ефимков левкових») [75]. У вересні 1651 р. Виговський запевняв російського представника І. Юденкова у тому, що Хмельницький відмовився перейти у підданство султана як пропонувалося турецьким послом Османом-чаушем [76].

У цей же час тривали жорстокі бої під Білою Церквою, у ході яких повстанцям вдалося зупинити ворожу навалу. Розпочалися довготривалі мирні переговори, які чергувалися з тяжкими боями. В них брав участь і Виговський як одна з найдовірених осіб Богдана Хмельницького, що не заважало їм, однак, розходитися в питанні щодо рівня поступок польській стороні. У своєму «Секретному і правдивому щоденнику...» королівський секретар і дипломат, галицький стольник Анджей М'ясківський відзначав 12 вересня 1651 р., що під час переговорів з представником Речі Посполитої Себастьяном Маховським каменем спотикання виявилася проблема союзу з ордою. Три години дебатів не давали результату, гетьман не хотів поривати з Кримським ханством, Маховський поривався покинути ставку Хмельницького, і тільки Виговському вдалося затримати його. Потім Виговський радився наодинці з гетьманом, і справа дійшла до сварки: «...розгніваний Виговський виходив, але знову повернувся, впроханий Хмелем, і врешті добився від Хмеля прийняття цієї умови щодо ліквідації (союзу) з татарами, і так пан Маховський запрошений знову до намету до Хмеля, і той запевнив, що після козацького випуску виконає цю умову» [77]. За іншим джерелом, після тригодинної дискусії «врешті вірний Ахат Хмельницького, прив'язаний до нього як син до батька, Виговський, довів йому необхідність прийняття умов, поданих поляками щодо розгрому татар» [78]. Але з'явитися до польського табору для підписання мирного договору обидва відмовилися під приводом того, що чернь і полковники цього не допустять. Оскільки Маховський не хотів на це погодитися, то Виговський упросив його провести з'їзд дипломатів у Білій Церкві. 15 вересня прибула до Білої Церкви делегація Речі Посполитої (А. Кисіль, смоленський воевода Юрій Глебович, литовський стольник Вінцентій Гонсевський і брацлавський підсудок Миколай Коссаковський) у супроводі 600 драгун. Увечері Хмельницький прислав листа до

польського табору, у котрому, зокрема, обіцяв провести з комісарами переговори зі своїми полковниками і Виговським. Врешті справа дійшла до порозуміння на умовах значно тяжчих від зборівських. Вість про це викликала гостре незадоволення рядового козацтва і навіть збройний конфлікт. 19 вересня до білоцерківського замку прибули для остаточного замирення дипломати Речі Посполитої Ю. Глебович та В. Гонсевський. За їхніми словами, записаними потім А. М'яківським, королівським секретарем, побачивши так невчасно прибулих послів, Виговський аж за голову схопився і сказав: «Чи ви ошаліли, панове, що у вогонь до хлопства приїхали, і ми, вас боронячи, погинемо!» [79]. А втім, він разом з Хмельницьким гідно прийняв послів, поклявшись, що оборонить їх («хвіба що по трупах наших чернь до вас прийде»), бо й татарам дуже хотілося взяти панів литовських, і якийсь татарин, вистріливши з лука, мало не забив однією стрілою Киселя, а другою – Гонсевського). І дійсно, коли частина рядових козаків увірвалася до білоцерківського замку, прагнучи вбити послів, останніх рішуче обороняли Хмелецький, Виговський і деякі інші полковники. За свідченнями того ж М'яківського, послаи Речі Посполитої визнали: «...якби не він сам (Хмельницький.– Ю. М.), не Виговський, Гладкий, Богун, Громика, полковники, то були б погинули. Хмельницький і Виговський і вся старшина щиро прагнули миру» [80]. Виступ рядового козацтва справив, однак, значний вплив на короля і уряд Речі Посполитої, й умови миру були змінені на користь повстанців. Так, чисельність реестру Війська Запорізького піднімалася до 20 тисяч проти умовлених спочатку 10 тисяч.

28(18) вересня 1651 р. було підписане мирне порозуміння під Білою Церквою, яке укладалося в гірших для України умовах, ніж під час Зборівської кампанії. Воно було вимушеним, оскільки диктувалося тяжким становищем України після поразок під Берестечком і Ріпками та окупації Києва Радзивилом. Визначну роль у мирних переговорах відіграв Виговський, що засвідчують джерела. Не випадково, що Білоцерківський договір він підписав першим після Хмельницького [81]. Саме Виговський уже після укладення Білоцерківського миру побував 29 вересня у польському таборі, який вже починав відступати на захід. Це він зробив за дорученням Хмельницького і попросив пробачення за виступ «чернь» та пограбування нею послів Речі Посполитої, а задля компенсації подарував кам'янецькому старості Петру Потоцькому арабського коня.

Наступний 1652 р. приніс Україні сподіваний реванш за поразку під Берестечком – перемогу під Батогом (2.06.1652 р.). У цій битві поруч із Хмельницьким брав участь Виговський, який, до речі, відправив свого листа до царя з повідомленням про значну перемогу. Після перемоги стало реальним завершення справи з династичним шлюбом гетьманича і встановлення українсько-молдавського союзу. Тимоша Хмельницького супроводжував трьохтисячний загін «сватів», на чолі яких стояли Виговський, Тиміш Носач і Павло Тетеря. Форсувавши Прут, загін заночував у Бельцях, а 29 серпня 1652 р. в'їхав до Яс. Як зазначав сучасник, «полковники були на добрих конях, всі в польських шатах» [82]. Саме Виговському довелося винести основний тягар переговорів і пом'якшити напруженість, яка виникла на початку переговорів. 6 вересня 1652 р. Тиміш Хмельницький і Роксанда Лупу вирушили у зворотний шлях. Цього ж дня Виговський відправив свого листа з повідомленням про шлюб головнокомандувачу трансільванськими військами Я. Кемені [83], задля запланованого Хмельницьким потужного союзу України з придунайськими князівствами. Того ж року він здійснює ряд енергійних заходів для підготовки союзу з Росією. Ще на початку 1652 р. гетьман і генеральний писар у глибокій таємниці відправили до Москви наказного полтавського полковника Івана Іскру [84]. У 1653 р. Виговський проводить активне листування з царським урядом, московським патріархом Никоном, приймає посольства Родіона Стрешньова та Михайла Бредихіна, Артемона Матвеева та Івана Фоміна, Василя Бутурліна. Встановлення союзу з Московською державою було надзвичайно складною справою, котра викликала не лише зовнішньополітичні, а й внутрішні комплікації, що й передбачалося гетьманом та генеральним писарем. Не випадково у Миргороді, що стояв значно далі від кордонів з Польщею, ніж Чигирин, почали зводити два будинки для Хмельницького і Виговського, причому будинок для останнього зводився у передмісті. Саме тут після Переяславської ради у 1654 р. жили дружина і невістка Хмельницького (Ганна Золотаренко та Роксанда Лупу), а також дружина Виговського (Олена Стеткевич) зі своїми сім'ями.

Одночасно з посиленням дипломатичних зв'язків з Московією Хмельницький здійснив чергову спробу розгромити Річ Посполиту з допомогою кримського хана. Наприкінці 1653 р. внаслідок рішучих дій української та кримської армій королівське військо на чолі з самим Яном Казимиром було оточене під Жванцем.

Відрізані від своїх баз карателі все гостріше відчували брак провіанту та фуражу, боеприпасів. У їхньому війську розпочалася пошесть. Але від неминучого розгрому королівську армію врятувала чергова (вже третя) зрада Іслам-Гірея III, який порушив свої союзницькі зобов'язання і розпочав сепаратні переговори з польськими дипломатами під Кам'янцем-Подільським. Українська дипломатія спробувала запобігти цьому. Під Кам'янець-Подільський вирушив Виговський на чолі шеститисячного козацького загону. Поруч з генеральним писарем знаходилися генеральний суддя Самійло Зарудний, полковник Іван Богун (вінницький), Григорій Гуляницький (корсунський), Григорій Лісницький (миргородський). Деякі інші джерела подають у складі посольства і полтавського полковника Мартина Пушкаря, а також кропив'янського полковника Филона Дзеджелія. Тривалий час кримська сторона ухилялася від переговорів за участю українських дипломатів, але нарешті останні свого добилися. Тресторонні переговори (Виговський – Сефер Кази-ага – коронний канцлер Корицинський) мали наслідком відновлення представниками Речі Посполитої Зборівського миру, але надії повстанців на розгром королівської армії і визволення з-під гніту Речі Посполитої всіх українських земель були остаточно розвіяні. Переконавшись у зраді хана, дізнавшись про суть польсько-кримських порозумінь, Виговський по завершенні переговорів негайно повернув свій загін назад, оскільки існувала реальна загроза провокаційного нападу. Пізніше під Гусятином шляхи української та кримської армій остаточно розійшлися.

Після повернення до Чигирини Хмельницький та Виговський розпочинають вирішальний тур дипломатичних зносин із російським урядом. З Москви в Україну вирушило велике посольство на чолі з боярином В. В. Бутурліним – видатним політичним діячем Московської держави XVII ст. Воно поспішало до Переяслава, де скликала рада щодо укладення союзу України з Росією. В Переяслав з'їхалося чимало козацької старшини і навіть дружини Хмельницького та Виговського [85].

10 січня 1654 р. Бутурлін прибув до Переяслава, де його зустрічав переяславський полковник Тетеря. Надвечір 16 січня приїхав Б. Хмельницький, а наступного дня – Виговський. Ввечері 17 січня до будинку, де стояв Бутурлін, прибули Хмельницький, Виговський і Тетеря й розпочали переговори про українсько-російський союз. 18 січня відбулася таємна старшинська рада щодо

цього союзу, а після неї було скликано велику раду о другій годині дня, яка теж дала згоду на союз. Бутурлін не був присутнім на цій раді, а відомості про її перебіг занотував у своєму статейному списку нібито зі слів Виговського. Після Переяславської ради Хмельницький, Виговський і Тетеря прибули до Бутурліна і офіційно повідомили його про рішення ради. Російський посол передав гетьману царську грамоту, яку зачитав присутнім Виговський. Тоді ж і виникла криза в переговорах, викликана відмовою Бутурліна вчинити від царського імені взаємну присягу, яка б гарантувала (принаймні формально) збереження «прав і вольностей» станів України, по суті їхній статус-кво.

Навіть коли Бутурлін був уже в церкві, йому довго довелося чекати результатів чергової старшинської ради. Врешті до церкви прибули Виговський і Тетеря і знову поставили вимогу присягати від царського імені. Цей тривалий диспут закінчився безрезультатно, і рада продовжилася. Нарешті у церкві з'явилися Хмельницький, Виговський у супроводі полковників. Першим присягнули царю гетьман та генеральний писар, за ними Тетеря й Дзеджелій та інші присутні полковники.

Одностороння присяга царю за невизначеності умов договору була серйозним політичним прорахунком Хмельницького та Виговського і мала тяжкі наслідки. Щоправда, деякі історики (О. Оглоблін – Мезько) вважають, що керівникам Української держави вдалося все ж добитися від Бутурліна взаємної присяги. Про це ж посередньо свідчить царська грамота, якою гарантувалися права і вольності України [86].

Після присяги в церкві присутньої у Переяславі козацької старшини продовжилися переговори про умови союзу України з Росією (18, 20, 22 січня). Їх проводили Виговський, Тетеря, Зарудний, Лісницький та деякі інші полковники. Саме тоді Виговський пообіцяв повернути до цього союзу і Білорусь. Зокрема, він вказував на прихильну до союзу білоруську шляхту в Могилеві (Кость Поклонський). 22 січня у переговорах взяв участь і Хмельницький, який пообіцяв вжити заходів для повернення до союзу і Кримського ханства разом з ногайськими ордами. Тоді ж мова знов зайшла про гарантії царем «трав і вольностей», інакше нема чого їхати до Москви і «людей в городах будет в сумненье». Бутурлін ще раз запевнив представників українського уряду у щирості намірів царя. Коли переговори щодо головного питання в загальних рисах завершилися, Виговський не проминув нагоди

поклопотатися про підтвердження свого права на володіння рядом маєтностей. Пізніше до Москви вирушив Данило Виговський, котрий привіз царські жалувані грамоти на ряд маєтностей всьому роду Виговських. Зокрема, за генеральним писарем закріплювався Остер, Козелець, Ромни, Трипілля, Стайки і ряд сіл, за Данилом Виговським – Прилуки і т. д. [87]. 23 січня 1654 р. гетьман, писар урочисто провели посольство Бутурліна з Чигирина. Наступний місяць пройшов у підготовці не лише до війни з Річчю Посполитою, а й до спорядження українського посольства до Москви. Це відоме посольство очолювали генеральний суддя С. Зарудний і переяславський полковник П. Тетеря. Дещо пізніше було відправлене ще одне посольство, котре очолював полковник Филон Гаркуша. Є всі підстави вважати, що Виговський взяв активну участь у розробці пакета пропозицій українського уряду щодо союзу з Росією. Переговори представників міщанського й козацького станів відбулися у березні–квітні 1654 р., а православного духовенства – у вересні 1654 р.

Договір 1654 р., на основі якого відбулося об'єднання України і Росії у своєрідну конфедерацію, був у цілому рівноправним, взаємовигідним і відкривав (за умови дотримання!) важливі перспективи для розвитку обох країн, але водночас – незавершеним, недосконалим і короткотривалим (де-факто він був грубо порушений Москвою підписанням Віленського перемир'я з Річчю Посполитою восени 1656 р., формально був денонсований українським урядом підписанням Галяцького договору у вересні 1658 р., а після підписання Юрієм Хмельницьким Переяславського договору 1659 р. московський уряд видає саме останній документ за нібито оригінал договору 1654 р.).

1654 р. пройшов під знаком надзвичайно інтенсивних російсько-українських зв'язків, в ході яких поступово викристалізувались форми конфедерації. Активну роль у цьому, а також у заходах зі створення потужної коаліції проти Речі Посполитої бере Іван Виговський. Так, вже у березні 1654 р. під час переговорів з царським послом Ф. Полтевим він відзначив можливість заміни Яна Казимира його молодшим братом Каролем-Фердинандом або трансільванським князем Дьєрдем II Ракоці [88] і можливість зіграти на цьому для ослаблення супротивника. Після військової кампанії 1654 р. розгорнувся потужний наступ російсько-українських військ у Білорусі та в Україні, зокрема в Україні діяла українська армія Богдана Хмельницького та російський корпус під

командуванням Андрія Бутурліна та Василя Шереметьєва. Звичайно, у цій виправі взяв участь і Виговський. Завершувалася підготовка до спільного виступу проти Речі Посполитої. Головні роль відігравали тоді переговори Хмельницького та Виговського (за участю Григорія Лісницького, Данила Виговського, Самійла Зарудного та ін.) в Чигирині з російськими послами Полтевим (4–7.03.1654 р.), Т. Перфільєвим (15–17 червня), П. Протасьєвим (5 серпня), у Межерічах під Росавою з Г. Старковим (20–21 червня), а також інтенсивне листування між Чигирином та Москвою. Певне загострення у переговори внесло укладення нового реестру Війська Запорізького. Посол П. Протасьєв наполягав на якомога швидшому укладенні реестру в 60 тис. Хмельницький же і Виговський, чудово розуміючи, яке полум'я при цьому спалахне, адже кількість повстанського війська сягала 200 тис., відмовлялися це зробити. Коли ж Зарудний спробував піти на поступки і для початку прийняти гроші для реєстровців із царського скарбу, тоді Лісницький з гнівом заперечив: «Ви хочете того, щоб нас, полковників, козаки повбивали? Ти ж знаєш, які у нас люди свавільні, подумай, що ми взяли гроші собі» [89].

У 1654 р. український уряд повинен був узяти на себе весь тягар тиску Кримського ханства, котре відверто вороже зустріло звістку про рішення Переяславської ради. До Чигирина прибув ханський посол Алкас Кегіто, який скаржився на те, що козакам «золото і срібло очі заліпило» і вони уклали союз із Московською державою, погрожував війною і т. д. (19 травня). Хмельницький і Виговський відкинули ультимативні вимоги Криму і в свою чергу запропонували ханству приєднатися до російсько-українського союзу проти Речі Посполитої. За це вони обіцяли стримувати запорожців, підтримати хана у його війні на Північному Кавказі, дозволити ордам кочувати по Південній Україні. Якщо ж ні, сказали Хмельницький і Виговський, то «не будете ходити в добрих сукнах, а будете ходити в кожухах по-старому» [90]. Не забули гетьман і генеральний писар нагадати послу про славетного Михайла Дорошенка, який з 40 тис. козаків у 1628 р. «весь Крим виходив, і ви нічого не могли йому заподіяти» [91], виразно натякаючи на можливість нового спустошливого походу на Крим. Переговори з Алкас Кегіто, посольство Семена Савича, а потім Михайла Богаченка та Лукаша Пухальського до Бахчисараю хоч і не привернули кримського хана на бік союзників, зате дозволили виграти час. Кампанія 1654 р. фактично завершилася Дрижи-

пільською битвою (між Охматовим і Ставищами) 19–22.01.1655 р. Тут українська армія під командуванням Хмельницького та російський корпус під командуванням Бутурліна та Шереметьєва з великими труднощами взяли гору над об'єднаними військами Речі Посполитої і Кримського ханства. На чолі української армії поруч із Хмельницьким стояв І. Виговський. Саме він командував авангардом української армії і прийняв на себе перший удар величезної орди. Як свідчить польська «Віршована хроніка», його частини пробилися до Охматова і далі успішно боронилися від поляків та ординців, котрі безупинно наступали. Це дало змогу Богданові Хмельницькому розгорнути свої головні сили в полі і прийняти бій у кращій ситуації. Війська ж Виговського не давали спокою ворогу, зокрема активно діяла українська артилерія. Хмельницький зумів вистояти під потужними ударами супротивника і навіть перейшов у контрнаступ та зняв блокаду Охматова за активної підтримки Виговського, сили якого здійснили вилазку. Врешті обидві частини українського війська знову об'єдналися і далі зуміли схилити перемогу на свій бік. Головні ж події розгорнулися після весняного бездоріжжя. Вирушивши у похід з-під Білої Церкви, українська армія Хмельницького разом з корпусом російської армії Бутурліна підійшла до Кам'янець-Подільського наприкінці серпня 1655 р. Після нетривалої облоги міста було вирішено йти на Львів. Авангард української армії, яким знову командував Виговський, підійшов до Чорткова, в замку якого засів сильний гарнізон на чолі з сином брацлавського воеводи Павлом Потоцьким і чимало місцевої шляхти. Досить скоро Виговський зламав опір ворога і взяв місто, сам Потоцький потрапив до нього в полон [92]. Українська армія, разом з якою діяв корпус московитів В. Бутурліна, обложила Львів 25 вересня 1655 р. Союзники розгромили війська Речі Посполитої під Городком, що забезпечило визволення Західної України. Облога Львова тяглася з 25 вересня по 10 листопада 1655 р. Хмельницький ухилився від кровопролитного штурму міста, що завдало б тяжких втрат як і його війську, так і українській людині Львова і вступив з магістратом у тривалі переговори [93]. До нашого часу дійшло 14 листів гетьмана, 9 листів Виговського і 3 листи генерального обозного Т. Носача, написані під час облоги Львова, які містять головним чином пропозицію капітуляції [94]. Саме тоді у ставі Хмельницького за його особистою участю, а також Івана та Данила Виговських, Зарудного, Лісницького, Тетері, Носача про-

водилися переговори з представниками львівського магістрату, серед яких був і відомий мемуарист Самуїл Кушевич. Зі слів останнього львівський студент Божецький відзначив у своєму щоденнику важливу роль Виговського-дипломата, вказавши і на деякі риси характеру Виговського. Коли 7 жовтня на відмову послів капітулювати Хмельницький відреагував досить спокійно, то Виговський виголосив цілу промову «з великою фурією, щоразу б'ючи рукою по столу», і на примирливу відповідь Кушевича сердито сказав: «Доки козацька шабля засягла, там і козацька влада мусить бути. Тут не жарти!» Досить активним на переговорах був і Тетеря, котрий на закид польського посла Я. Хоменцького відповів: «Військо Запорізьке не піддавалося царю в рабство! Йшлося за нашу свободу, за війну проти ляхів!» [95]. Врешті взявши великий викуп зі Львова, Хмельницький припинив облогу. Його армія, однак, не втрачала дарма часу, а звільнила між тим Белз, Ярослав, взяла Ленчно, Парчев, Томашів, дійшла до берегів Сяну і Вісли. Війська наказного гетьмана Данила Виговського навіть взяли Люблін, за винятком міського замку.

19–22 жовтня 1655 р. українсько-російські війська розгромили ординців під Озерною, внаслідок чого кримський хан не наважувався втручатися в українські справи аж до 1656 р. Але в період найбільших успіхів російських та українських військ проти Речі Посполитої (визволення Білорусії, Західної України, взяття Вільнюса, облога Риги) царський уряд здійснив злочинний прорахунок у зовнішній політиці, що надалі тяжко вдарило по Росії, не кажучи про Україну та Білорусь. Були припинені військові дії проти Польщі та Литви і оголошена війна Швеції, а це дало змогу Речі Посполитій зміцнитися і згодом перейти у контрнаступ на сході, що звело нанівець результати російсько-українського походу 1654–1655 рр. Українські представники у Вільно не були навіть допущені до наметів, де велися переговори російських та польських дипломатів, їх навіть не повідомили про умови встановленого перемир'я. Це було першим глибоким порушенням договору 1654 р. і викликало закономірну тривогу й гостре невдоволення уряду України. Російський посол в Україні А. В. Бутурлін писав зі слів Остапа Виговського про тяжке враження, яке справила в Чигирині вістка про Віленське перемир'я. У Чигирині тоді було скликано раду (12.10.1656 р.), яка одностайно прийняла рішення, скріплене присягою: «...будет кто на них наступать и им всем заодно противу того стоять» [96]. Грунтовнішу інформацію

добули Ф. Бутурлін та В. Михайлов під час обіду з Остапом, Данилом і Костянтином Виговськими у Гоголеві (2.06.1657 р.). Прибувши до Чигирина, українські послани впади до ніг Хмельницького і зі сльозами на очах повідомили про інцидент у Вільно, про те, що царський уряд нібито мириться з польським на умовах Польяновського договору 1634 р., тобто залишаючи Україну під Польщею. Тоді гетьман схопився «як божевільний, що розум стратив, закричав такі слова: “Вже, діти, тим не журіться! Я вже знаю, що робити: треба відступити від руки царської, а підемо туди, куди Бог поведить: не тощо християнського пана, але хоч і під бусурмана”» [97]. Тоді саме Виговський, так принаймні свідчив його батько, насилу втримав гетьмана від цього наміру, умовивши його почекати на перевірену інформацію про умови Віленського перемир'я. До відкритого розриву союзу з Росією справа не дійшла, але гетьман, виразно відчувши справжні наміри царського уряду, посилив дипломатичну діяльність зі зміцнення коаліції проти Речі Посполитої. Така коаліція дала б можливість прискорити визволення західноукраїнських земель, закріпити міжнародний авторитет України як суверенної держави. І дійсно, невдовзі було укладено військово-політичні союзи Української держави з Трансільванією (договір у Раднот 7.09.1656 р.), розвиваються інтенсивні контакти з Бранденбургом, який теж відкривав фронт проти Речі Посполитої, з литовськими самостійниками в особі князя Богуслава Радзивіла, який одночасно був надзвичайно впливовою людиною у Східній Пруссії.

Чигирин став одним із найактивніших центрів європейської політики, де безперервно приймалися та відправлялися посольства з різних країн (Московська держава, Річ Посполита, Швеція, Австрійська імперія, Османська імперія, Кримське ханство, Молдавія, Валахія, Трансільванія, Бранденбург та ін.), звідки вирушали нові й нові українські посольства. Чи слід казати, яку роль відіграв тут Іван Виговський? Більше того, в останній рік життя гетьмана, коли той був тяжко хворий, саме Виговський перебрав на себе майже всі нитки державного управління. Про це виразно свідчить, наприклад, посол шведського короля Карла X Густава Г. Лільєнкрона, котрий вів переговори з Виговським 12.06.1657 р. [98]. У своїй дипломатичній діяльності Виговський спирався на ціле гроно видатних українських дипломатів (Силуян Мужилівський, Іван Груша, Іван Ковалевський, Данило Оліверберг та ін.). З початком 1657 р. на службу Україні став, покинувши короля Речі

Посполитої, видатний політичний діяч Юрій Немирич, згодом – права рука Виговського [99]. В результаті активної дипломатичної діяльності була створена антипольська коаліція України з Трансільванією, Швецією та Бранденбургом, причому було досягнуто згоди партнерів по коаліції на входження до України всіх західноукраїнських земель навіть по Віслу, а також Південної Білорусі. В той час як царський уряд оголосив війну Швеції (25–27.10.1656 р.), гетьман направив проти Речі Посполитої корпус під командуванням Антона Ждановича, якому допомагали полковники Іван Креховецький, Ференц Сербин (Рац) і, очевидно, Іван Богун та Іван Іскра. Українські козаки брали участь у взятті Варшави, Кракова, Замостя, Ланьцута, Бреста та ряду інших міст, причому білоруська шляхта Турово-Пінщини (православна й католицька) погодилася прилучитися «на вічні часи» до України. Український посол Герман Гапоненко виряджається до Яна Казимира, щоб вести переговори про встановлення кордону часів Київської Русі (по «володіння князів руських»). Саме з цього моменту царський уряд втрачає довіру до Виговського. До того ж потекли й перші доноси та «сигнали» з України до Москви, спрямовані проти гетьмана та генерального писаря. Одним із таких «доброхотів» був, наприклад, вчитель латинської мови Юрія Хмельницького, чернець Києво-Печерської лаври Іларіон Добродіяшко, котрий сказав царському послу О. Мискову у листопаді 1656 р., що Хмельницький і Виговський через Віленське перемир'я замислили «неправду» проти царя («от государевой милости отступились гетман да писарь») і нібито хочуть здійснити похід проти Росії разом із військами Швеції, Трансільванії, Молдавії та Кримського ханства [100]. Суперечності між російським та українським урядами посилювалися, що яскраво виявилось під час переговорів Хмельницького та Виговського з російськими послами Ф. Бутурліним та В. Михайловим, у яких вперше взяв участь і гетьманіч Юрій Хмельницький. Гетьман відмовився припинити на вимогу послів зносини зі шведським королем Карлом X Густавом, поселити додаткові залоги царських стрільців у Києві. В цей час загострилися відносини між російськими та українськими військами в Білорусі. Однак поки жив Богдан Хмельницький, йому більш-менш вдавалося втримати в силі договір 1654 р. саме як рівноправний. Але доля відпустила гетьману не дуже довгий вік. Тяжко хворий, він дістав смертельного удару після звістки про самовільний відхід з Польщі корпусу Ждановича та про тяжку поразку трансільванських військ під

Меджибожем. 6 серпня (27 липня) 1657 р. Богдан Хмельницький – національний герой України – докінчив «у Чигирині, так і не докрутивши військової машини війни з поляками, своє великотрудне і великопечальне життя» [101]. Смерть гетьмана, якого навіть вороги порівнювали з Одоакром, Спартаком і Скандербегом, була надзвичайно тяжкою втратою для українського народу. Вона неухильно тягла за собою дестабілізацію, посилення боротьби різних політичних угруповань, чим не без успіху намагалися скористатися східні держави. Гостро постала проблема спадкоємця великого Богдана...

Ще за життя старшого сина Тиміша Хмельницький прагнув збити владу гетьмана спадковою й не змінив свого наміру і після його загибелі. У передачі булави молодшому сину Юрію він вбачав і стабілізаційний фактор, який певною мірою забезпечив би Україну від кривавих міжусобиць. В останній рік життя Богдана його син носив булаву, готував під наглядом І. Богуна війська на Ташлику для походу, і все частіше іноземні дипломати називають його гетьманом без прикметника «наказний». Але «до булави треба голови», і неповнолітній, малодосвідчений і слабвовольний Юрій Хмельницький зовсім не підходив до ролі гетьмана. Власне він і сам в одному з листів зазначав: «Я молодший літами і слабший розумом, ніж пан Виговський». Якраз Виговський з волі Богдана Хмельницького фактично керував Українською державою в останній рік життя гетьмана, а старий Богдан вбачав у ньому опікуна чи регента при своєму малолітньому синові. Богдан Хмельницький не міг не бачити негативних наслідків спроб узаконити спадковість гетьманської влади, не міг не бачити суперечностей між гетьманом де-юре і гетьманом де-факто, але все ж залишився при своєму намірі. Тим самим і він несе свою частку відповідальності за кризу влади, за небезпечний зародок конфлікту, що з'явився у верховному ешелоні влади ще за його життя.

Українська народна дума про смерть Хмельницького називає в одному варіанті ймовірним спадкоємцем булави Виговського, а потім Тетерю, а у другому – Ждановича, Лісницького, Джеджелія та Пушкаря, хоча запевняє, що козаки наполягали на обранні саме Юрія Хмельницького [102]. Іноземні джерела вказують на те, що у середовищі козацької старшини склалося три угруповання, котрі хотіли бачити гетьманом України Івана Виговського, Юрія Хмельницького та «генерал-лейтенанта Удовиченка», очевидно полковника Лісницького [103]. Між цими угрупованнями ще за життя Б. Хмель-

ницького почалася боротьба. Одне джерело, що правда вороже до Виговського, зазначає, що Виговський та Лісницький відмовилися слухати Б. Хмельницького, за що Богдан наказав стратити Миргородського полковника (але не вчинив цього), а Виговського протримав цілу добу закутим у кайдани. Очевидно, не був далеким від істини і шведський посол Г. Веллінг, коли писав: «Виговський умисно затримує рішення справ, чекаючи смерті гетьмана, котра має статися ось-ось, щоб потім легше задовольнити своє честолюбство, задовольнити свої замисли» [104].

Одразу ж по смерті Хмельницького, за даними деяких джерел, відбулася секретна нарада у Суботіві за участю Виговського, Лісницького, Пушкаря, Гуляницького та «іркляївського полковника», очевидно Матвія Папкевича. Вона нібито прийняла рішення про те, що Виговський має бути гетьманом тимчасово (за деякими даними, на три роки), поки Ю. Хмельницький досягне повноліття. Декілька польських шляхтичів, яких випустив на волю по смерті Б. Хмельницького І. Виговський, принесли важливе повідомлення, згідно з яким «Хмельницький помер... після від'їзду луцького владика. Того ж дня з'їхалися до Києва до митрополита всі полковники, там тихо радилися з митрополитом кілька днів, а потім поїхали в Чигирин до Виговського, котрий, сподівалися, стане гетьманом» [105]. Можливо, відбулася ще одна спочатку старшинська рада (в Чигирині, на гетьманському дворі), де гетьманом було обрано Виговського. Слід відзначити, що митрополит Діонісій Балабан був щирим самостійником і до того ж прагнув не допустити підпорядкування Київської митрополії Московському патріархатові, що відверто суперечило б церковним канонам і мало б негативні наслідки для Української держави. Не випадково, отже, симпатії митрополита були на боці Виговського, і його позиція у питанні про спадкоємця Богдана Хмельницького суттєво вплинула на козацьку раду. Певний час Виговський дійсно титулувався тільки як «чигиринський гетьман», про що свідчить знайдений нами його універсал від 8.09.(29.08).1657 р., даний Лазару Барановичу, чернігівському архієпископу [106], але з кожним днем дедалі більше козаків усвідомлювали ненормальність такого становища і воліли бачити Виговського повноправним правителем. Він у свою чергу відчув себе впевненіше і, продовжуючи політику Богдана Хмельницького, підписав 16(6) жовтня 1657 р. у Корсуні договір про військово-політичний союз України зі Швецією, що зміцнило міжнародні позиції Української держави.

Того ж місяця була скликана генеральна козацька рада у Корсуні (21.10.1657 р.), яка обрала Виговського повноправним гетьманом.

Щоправда, на цій раді не було представників Запорізької Січі, і це дало привід опозиції поставити під сумнів правомочність обрання Виговського гетьманом. Потім довелося скликати ще одну раду, котра остаточно поставила крапки над «ф», але вся ця історія негативно вплинула на авторитет нового гетьмана, якому довелося пожинати плоди невдалого вирішення Б. Хмельницьким питання про свого спадкоємця. Однак і сам Виговський не виявив досить такту у цій надзвичайно складній справі. Так, він викопав у Галячі скарб Б. Хмельницького, «чим викликав до себе ще більшу ворожнечу Юрія Хмельницького» [107]. Цю ворожнечу зручно використали вороги Виговського, поставивши амбітного Юрія в потрібний момент як вождя опозиції. І все ж слід визнати, що по смерті Богдана Хмельницького серйозної альтернативи Виговському не було. На чолі Української держави став досвідчений політик і адміністратор, мудрий дипломат, людина особливо хоробра, не позбавлена таланту полководця. До того ж Виговський вже фактично керував державою на момент формального свого обрання.

Виговський став гетьманом у той час, коли міжнародне і внутрішнє становище України погіршувалось на очах. Внаслідок невдач влітку 1657 р. розпалася коаліція проти Речі Посполитої (трансільванський князь зазнав тяжкої поразки від польсько-татарських військ під Меджибожем і змушений був просити миру, Бранденбург добився задоволення своїх вимог і під впливом меджибозької поразки Трансильванії схилився до замирення з Річчю Посполитою, Швеція мусила воювати вже не тільки проти Речі Посполитої, а й проти Московської держави і Данії, тому її реальна допомога Україні значно зменшилася), Річ Посполита і Кримське ханство готувалися до реваншу за поразки минулих літ. Російський уряд перейшов у наступ проти суверенітету України, що видно вже з вимог, які повіз до Чигирини царський посол по смерті Богдана Хмельницького [108]. Царські воєводи розглядали Україну й Білорусію як провінцію Московської держави, що видно, наприклад, зі скарги Івана Нечая царю Олексію Михайловичу (лист від 22.08.1657 р., писаний з Чаус, збережений у російському перекладі): царські воєводи «обида чинят, из домов насильством выгоняют, податей от иных как от крестьян хотят, к тому ж хохлы режут и кнутами бьют, грабят». Особливо нарікав Нечай на В. Б. Шереметьєва, котрий дозволив нападати на козацькі володіння, грабувати їх, чинити насильства [109]. Посилилися небезпідставні чутки про обмеження царем вольностей Війська Запорізького. На внутрішню ситуацію в країні накладали свій тяжкий відбиток кривава війна,

посилення позицій української феодалної верхівки, що особливо гостро сприймалося селянством та рядовим козацтвом. Старшина, особливо з 1654 р., прагнула зайняти в Гетьманщині місце шляхти, низи у свою чергу прагнули не допустити цього. Характерно, що Павло Тетеря під час свого посольства до Москви у серпні 1657 р. просив царя надати йому та Виговським володіння у Білорусії. Коли у відповідь було сказано, що вони й так володіють значними маєтностями, Тетеря мусив визнати, що вони «тем ничем не владеют, опасаясь от Войска Запорожского» [110]. В ході цієї боротьби за вузькостанові інтереси поступово випускалася з поля зору потреба березти як знищю ока головну цінність, здобуту народом у тяжкій борні – незалежну Українську державу. Зростання класових суперечностей призводило до подальшої дестабілізації, що в свою чергу знову вело до загострення суперечностей. В українському суспільстві суперечності посилювалися і в середині окремих класів та соціальних груп. Запорізька Січ, що раніше протистояла магнатсько-шляхетській Речі Посполитій, а в подальшому і Росії в цей момент стала в опозицію до Гетьманщини. Все гостріше почали виявлятися суперечності між прихильниками різних зовнішньополітичних орієнтацій, дали про себе знати і розходження між правобережними і лівобережними полками. Всі ці фактори підважували позиції Виговського, значно послаблювали позиції уряду Української держави у зовнішніх зносинах. З перших же днів свого гетьманату Виговський відчув значне зростання тягаря «папки Мономаха», і хоча його соціальна політика була по суті продовженням соціальної політики Б. Хмельницького (навіть м'якшого, як довела Т. Яковлева), а його зовнішньополітичний курс тоді ще не мав прикмет принципових змін [111], опозиція, однак, вже виступила проти нього. Лідерами опозиції стали кошовий отаман Яків Барабаш та полтавський полковник Мартин Пушкар. Були висунуті антистаршинські гасла, опозиція не сприйняла і спроб Виговського налагодити військовий союз із Кримським ханством, що, як і за часів Хмельницького, стало б на перешкоді морських виправ запорожців. На жаль, доводиться констатувати нещирість, демагогію лідерів опозиції, подібну до тієї, що виявив І. Брюховецький у 1663 р. У роки Визвольної війни Пушкар не належав до радикально-демократичного угруповання, осяяного іменами Максима Кривоноса та Данила Нечая, про Барабаша взагалі нічого не відомо як про учасника Національно-визвольної війни. Виразно простежуються прагнення Барабаша та Пушкаря до гетьманської булави. Характерно, що й інші лідери опозиції

виявляють нездорові амбіції. Так, спадкосмець Барабаша Іван Безпалий був з волі царя визнаний гетьманом, причому надію на гетьманство він подав й Івану Іскрі. Іван Силка вже йменував себе наказним гетьманом. За всієї зовнішньої привабливості для трудящих мас гасел опозиції за ними не стояло нічого. Жодне відоме на сьогодні джерело не подає дані про участь Барабаша у Визвольній війні 1648–1658 рр. Якщо ж зважати на точку зору ряду вчених, згідно з якою Я. Барабаш був сином ренегата І. Барабаша, королівської маріонетки, то постать зачинателя опозиційного руху постає у ще більш непривабливому вигляді. Навіть якщо повірити у щирість намірів лідерів опозиції, їхніх антистаршинських гасел, то знову не можна не зауважити трагічного парадоксу. Лідери опозиції шукають підтримки (і знаходять її) у царського уряду, в країні якого панувало тоді ще тяжче кріпацтво, ще тяжча експлуатація трудящих мас, ніж в Україні під польським пануванням, не кажучи про Гетьманщину. Куди завів би цей шлях, якби опозиція взяла гору 1658 р., яскраво свідчить приклад гетьмана І. Брюховецького, який точно повторив шляхи Я. Барабаша. Його обіцянки виявилися звичайною соціальною демагогією, а його гетьманат приніс тяжчі страждання трудящим масам, ніж правління попередніх гетьманів.

Отже, на Виговському як на керівнику Української держави лежить тяжка провина за те, що він не змінив у належному напрямку своєї соціальної політики, яка вела до погіршення становища трудящих мас. Але на опозиції лежить провина більша, оскільки вона розв'язала безперспективну громадянську війну, поклала початок Руїні, відкрила шляхи для безпосереднього збройного втручання Москви в українські справи. Попри зовнішній демократизм, її союз із імперською Московією об'єктивно вів до погіршення становища України, тих трудящих мас, від імені яких вона нерідко виступала.

Опозиція не визнавала влади Виговського й діяла і збройно, і вживаючи дипломатичних заходів. Барабаш спорядив до Москви своє посольство, яке на початку грудня 1657 р. звинуватило Виговського у неправомірному обранні, у дипломатичних зносинах із сусідніми державами (!), у забороні походів запорожців проти Кримського ханства. На цій досить хиткій підставі посла Барабаша просили змістити Виговського і обрати нового гетьмана [112]. В цей час Виговський ще покладається на мирне розв'язання конфлікту, сподіваючись, що царський уряд не буде надавати допомогу опо-

зиції. У своїх перших контактах з російським урядом Виговський-гетьман пішов на деякі поступки в питанні про царських воевод в Україні, обіцяв розірвати союз із шведським королем, виступити проти Криму, вивести козаків з Бихова та Чаус, не приймати кріпаків-втікачів з Росії, хоч і з застереженням, що остаточно ці проблеми будуть вирішені під час його особистого приїзду до Москви. При цьому він сподівався від царського уряду на припинення підтримки опозиції та арешту її посольства до Москви. Посланці Виговського до Москви (місії Ю. Миньківського, С. Почановського, потім Г. Лісницького, І. Богуна та І. Бережецького), особисті переговори гетьмана в Чигирині з царськими послами (О. М. Зюзін та ін.) дали лише частковий ефект. Царський уряд хоч і підтвердив деякі зі своїх щедрих обіцянок, визнав Виговського як гетьмана і звернувся з відповідними грамотами до опозиції та інших полків, але в принципі своєї тактики не змінив і продовжував зноситися і з гетьманом, і з опозицією, поступово схиляючись на бік останньої. У своїй недалекоглядній політиці царський уряд не задовольнив навіть деяких елементарних клопотань гетьмана, наприклад про повернення його дружини її маєтностей в Білорусі. В той же час Москва через своїх представників та київських воевод посилила втручання в українські справи (спроби заборонити зносини гетьмана з іноземними державами, підготовка до податкової реформи, вимоги вислання Юрія Немирича з України і т. д.). Логічним наслідком таких дій Москви було те, що Виговський (і не тільки він!) починає шукати підмоги з боку колишнього ворога, і вже в березні 1658 р. посол України до Яна Казимира Павло Тетеря передає побажання Виговського укласти сильний союз. Чим більше Москва тиснула на Україну, тим енергійніше Виговський шукав союзників у майбутній боротьбі проти неї. Свої погляди гетьман звертав насамперед на Річ Посполиту, Кримське ханство і Бранденбург...

Невдовзі опозиція переходить до активних дій, які разом з ворожими інтенціями Москви призвели до вибуху російсько-української війни 1658–1659 рр., примхливо поєднаної з громадянською війною в українському суспільстві Гетьманщини. Хід військових дій у цей час і зовнішня політика Виговського досить повно висвітлені ще у працях М. Грушевського, а в наш час насамперед А. Бульвінського, В. Горобця, В. Смоля, В. Степанкова і Т. Яковлевої [113], тому обмежимося тільки стислим викладом політ., концентруючи увагу на діях самого Виговського.

Отже, прихильник Пушкаря Іван Донець, зібравши загін, вдарив на землі Чигиринського полку і вчинив спустошення. Перейшов до активних дій і сам Пушкар з Барабашем. У відповідь Виговський готує війська до походу. У Гадячі він стратив кількох прихильників Пушкаря, а потім послав до Полтави гадяцького намісника Т. Прокоповича, котрого полтавський полковник відмовився слухати і заарештував. Після цього Виговський відправив на Полтаву загін (2,5 тис.), що складався переважно із сербів, на чолі з Іваном Богуном та Іваном Сербином. Зіткнувшись під Диканькою з десятитисячним військом Пушкаря, Богун та Сербин зазнали поразки. Український історик Самійло Величко, хоч і дуже не прихильний до Виговського, визнавав, що «через такі дії прийшло лихо з того боку Дніпра на цей бік і запалав вогонь чварної козацької незгоди» [114]. Після перемоги Пушкар з'єднався з Барабашем і змусив Лісницького відступити з Миргорода, спробував вибити Гуляницького з Лубен і врешті повернувся до Полтави. Відчувши послаблення гетьманської влади, почали вибухати повстання козаків і селян в різних місцях Лівобережної України. Дізнавшись про поразку Богун і Сербина, Виговський разом із ордою Карач-бея вирушив з Чигирина 14.05.1658 р. на придушення опозиції. Перед тим він написав цареві лист-скаргу на Пушкаря (2.05.1658 р.), в якому просить про невтручання царських військ і висловлює свій протест проти дій київського воеводи Шереметьєва, котрий порядкував у Києві як у себе вдома, не питаючи дозволу гетьмана [115]. На шляху до Полтави Виговський видав два універсали, в яких закликав мирно покінчити з усобицями і розійтися, що вплинуло на частину пушкарівців. Наприкінці травня 1658 р. гетьман став під Полтавою і розпочав тривалі переговори з Пушкарем, сподіваючись на його капітуляцію. Однак переговори ніяк не допомогли, навіть були розцінені як ознака слабкості. Однієї ночі, коли на варті стояв полк Джемелія, з відома останнього було вчинено заколот: було вирішено заарештувати гетьмана і передати його Пушкареві. Однак охоронці гетьмана зуміли запобігти цьому. Розбуджений серед ночі Виговський врятувався втечею, а потім придушив заколот [116]. Невдовзі він розпочав штурм Полтави, про що писав царському послу Апхутіну 6.06.1658 р.: «...мушу (це робити), опір їх видаючи» [117]. Пушкар, який боронився зі своїм двадцятитисячним гарнізоном, врешті попросив пощади. Коли ж Виговський для проведення особистих переговорів послав у заставу Самійла Зарудного та Михайла Зеленського, то Пушкар під тиском «черні» наказав їх

заарештувати, сам на світанку напав на табір Виговського, двічі завдавши відчутних ударів. Оговтавшись, Виговський перейшов у контратаку і, зламавши з допомогою орди опір Пушкаря, винищив більшу частину його війська: 15 тис. з 20 тис. Пушкар бився до останнього подиху, але врешті був забитий одним козаком, котрий приніс його відрубану голову Виговському. Я. Барабаш утік з поля бою під захист московських військ. Він потрапить в полон до гетьманців у серпні 1658 р. і буде страчений за наказом Виговського. Взяти Полтаву, Виговський жорстоко спустошив місто. Між 11 та 14 червня гетьман вирушив до Чигирина, повернувся 25 числа, а 30-го дав аудієнцію російському послу Апхутіну, на якій домовився про посилку своїх представників (Тетері і Ждановича) на черговий тур переговорів у Вільні. Тоді ж він засвідчив свій намір іти війною на Річ Посполиту і діставати Варшаву. Він заспокоїв посла щодо орди, сказавши про відхід Карач-бея, котрий з основними силами пішов до Перекопу, а Виговському залишив невеликий загін Маметші, що стояв коло Чигирина. Було написано листа Ромодановському про перемогу над Пушкарем, у зв'язку з чим відпадала потреба рухатися з царськими військами від Прилук углиб України. Одночасно було споряджене велике посольство (близько 300 осіб) до Польщі, на чолі якого стояв Тетеря. Велика увага приділялася реалізації балканських планів Б. Хмельницького, особливо з огляду на те, що молдавський і валаський господарі були українці за походженням: Диван (Іван) Бит та Юрій Дика. В Чигирині з'явилися представники останнього, котрі запропонували поновити українсько-молдавський союз, як це було в часи Б. Хмельницького та В. Лупу.

Розгром Пушкаря не означав, однак, повного розгрому опозиції. Невдовзі у тій же Полтаві син Пушкаря Кирик Пушкаренко проголосив себе полковником і знову почав збирати війська проти гетьмана. У першій половині червня сотник Зеленський з якимсь дяком вдарив на Глухів, але був відбитий гетьманцями. Майже одночасно якийсь Лукаш Клименко на чолі двохтисячного загону став у с. Підгайцях під Ромнами, маючи намір взяти місто. Дії опозиції знаходили дедалі більшу підтримку царського уряду. Той же Клименко писав у своїх відозвах, що вони йдуть на Виговського «по приказу царському» [118]. Роздмухуючи усобиці, Москва прагнула послабити Українську державу, щоб прискорити її поглинання. Виговський був поставлений перед важкою дилемою: або змиритися з поступовим перетворенням України з рівноправного союзника Росії на провінцію імперії, або ж боронити суверенітет

України. Виговський вибрав останнє... Але в тогочасних умовах це означало перегляд відносин із Кримським ханством і особливо з Річчю Посполитою. Хоч український уряд на чолі з Виговським усвідомлював це, однак не врахував усіх факторів.

Дуже швидко Виговський та Юрій Немирич порозумілися з представником короля Яна Казимира волинським капітеляном Станіславом Казимиром Беневським щодо союзу України з Річчю Посполитою, але на нових засадах. Вже 31.08.1658 р. була підписана «субмісія» козацької старшини щодо порозуміння з Річчю Посполитою, а пізніше з відповідною декларацією виступив Виговський [119]. 18 вересня 1658 р. у козацькому таборі під Гадячем було підписано договір України з Річчю Посполитою, так званий Гадяцький трактат (Гадяцька комісія, Гадяцький пакт) [120], яким формально денонсувався російсько-український договір 1654 р. Беневський доповів уряду Речі Посполитої про укладення Гадяцького трактату, «стверженого письмом та присягою» [121]. Невдовзі до Варшави вирушило українське посольство щодо остаточного порозуміння та допомоги гетьману. Одночасно Виговський став шукати міцних контактів з Австрійською та Османською імперіями [122].

Гадяцький трактат, при тому що про нього писало чимало дослідників України, не є належним чином вивченим, і тому остаточна його оцінка – справа майбутнього. Коротко його суть зводилася до такого: Україна (під назвою Велике князівство Руське) [123] діставала фактично ті ж права, що і Велике князівство Литовське, і входила на цих засадах до Речі Посполитої. Отже, вона формально переставала бути колонією Польщі і творила з нею та Великим князівством Литовським конфедерацію вже не двох, як раніше, а «трьох націй» («Річ Посполита трьох націй»). На території України діяв окремий уряд, існували окрема армія, скарб, монета, діловодство велося українською мовою. Гадяцький трактат ліквідував унію на території України. Значна частина козацької старшини від кожного полку мала бути реабілітованою. Важливі статті Гадяцького трактату стосувалися розвитку освіти в Україні, зокрема заснування двох університетів (академій), в т. ч. Києво-Могилянської, розвитку навігації на Чорному морі, свободи слова та ін. Дуже важливо, що Гадяцький трактат не мав формального спрямування проти Москви, більше того, він залишав місце і для неї як рівноправного члена конфедерації [124]. В цілому Гадяцький трактат, що виріс на ґрунті Зборівського договору, справляє зовні дуже привабливе враження, є принаймні більш виваженим і

струнким, ніж договір України з Росією 1654 р., виявляє виразний вплив західноєвропейської політичної думки, в чому заслуга Юрія Немирича. На сейм 1659 р., де мала відбутися ратифікація договору, українське посольство Павла Тетері повезло деякі важливі доповнення, наприклад про заміщення посади гетьмана в разі смерті Івана Виговського його братом Данилом. Але ситуація в Україні погіршилася, і це відбилося в рішеннях сейму. Уряд Речі Посполитої відчув на собі потужний тиск римської курії в релігійному питанні. Через це текст договору, ратифікований на сеймі, був гіршим для України, ніж той, який було узгоджено в Гадячі. Це стосується зміни пункту про ліквідацію Берестейської унії, було зменшено Реєстр Війська Запорізького на 20 тис. тощо.

Гадяцький договір практично так і не увійшов у життя, навіть будучи ратифікований сеймом Речі Посполитої. Український уряд на чолі з гетьманом Виговським припустився серйозного прорахунку, не взявши до уваги потужних антипольських настроїв в українському суспільстві. В пам'яті народу були і тяжке його становище під час панування Речі Посполитої, кровопролитні повстання і війни, які жорстоко придушувалися карателями, нерідко попри щедрі обіцянки, гоніння на православну віру. Тяжким був би і військовий союз з Кримським ханством, котрий ще раніше відновив Виговський. Все це замість того, щоб зняти гостроту соціальних суперечностей, ще більше їх посилювало, чим скористалася опозиція, до якої починають поступово прихилитися і деякі сподвижники Виговського. Особливо негативно було сприйнято рядовими козаками пункт Гадяцького трактату про нобілітацію, так само як і повідомлення про надання королем Виговським маєтностей. Сам Виговський отримав тоді міста Лисянку, Любомль, Смілу (через останню різко загострилися відносини з Ю. Хмельницьким), а його родичі Стеблів (Федір Виговський), В'язівка (Данило Виговський) та ін. [125].

Московський уряд був дуже стурбований Гадяцьким трактатом і пішов навіть на серйозні поступки гетьману, наприклад погодився на виведення своїх військ із Києва, але до російсько-українських переговорів з цього приводу не дійшло. Громадянська війна переростає у війну з Росією, яка відкрито стала на бік опозиції. Після невдалої спроби Данила Виговського та Івана Богуна вибити царські війська з Києва питання про поступки було знято з порядку денного.

Зібравши раду, Виговський узгодив з нею план кампанії з розгрому опозиції та царських військ на прикордонні. Головний удар

мусив завдати гетьман об'єднаними силами козацьких і татарських військ під командуванням мурз Канмамета, Урака і Булата. Гетьман мав взяти Путивль, Сівськ, Суми, Недригайлів, Царевоборисів, Кам'янське та інші «порубіжні міста». В Білорусії, частково на Сіверщині військовими діями керував полковник Іван Нечай, брат Данила Нечая, а на Сіверщині – Г. Гуляницький. Виговський швидко перейшов тодішні кордони, але надовго загруз, облягаючи Кам'янське (28.08.–29.09.1658 р.). Ординці вчинили напад на Недригайлів та Царевоборисів, але після цього їхні головні сили повернули до Криму. І. Нечай розбив царські війська на Стародубщині (Мглин), а глухівський сотник Пилип Уманець обложив загін царських військ під Новгородом-Сіверським [126]. Але протилежна сторона не сиділа склавши руки. На кордонах почало збиратися велике царське військо, яке здійснювало рейди вглиб України, а потім перейшло у відкритий наступ. 10 листопада (31 жовтня) 1658 р. наказний гетьман Григорій Гуляницький писав з Варви ніжинському наказному полковнику Григорію Кобилецькому і закликав його готуватися до оборони перед московитами, бо «москва наступає безбожна зі свавільниками (пушкарівцями та барабашівцями.– Ю. М.)... все мечем та вогнем розоряють, церкви Божі та монастирі палаять, священників, іноків та інокій, всіх під меч без жодного милосердя (дають), а крім того над паннами, добрими дівицями та попадьями розоріння чиняють, груди їм відрізають, не шкодують навіть малих дітей, виколюють очі святим на образах...» [127]. Опозиція, посилена допомогою з Росії, розв'язала активні дії на Лівобережній Україні. Так, І. Донець і котельванський сотник Степаненко розгорнули наступ на Полтаву, де знаходився гарнізон полковника Ф. Гаркуші. Одночасно рушили в наступ І. Іскра, оголосивши себе наказним сотником, С. Довгань – оголосивши себе миргородським полковником, сотник Остап Воропай. На місце страченого Барабаша було обрано кошовим отаманом Івана Безпалого, котрий отаборився у Ромнах. 12.12.1658 р. останньому на допомогу прийшов з військом князь Г. Г. Ромодановський, а пізніше (22.01.1659 р.) нове військо під командуванням князів С. М. Пожарського, С. М. Львова, Ф. Ф. Куракіна. Таким чином в тилу у Виговського сконцентрувалася велика армія, і гетьман мусив відступити. Саме тоді до Ромен з Гадяча поспішав І. Іскра. На шляху до Лохвиці у с. Піски його зустрів загін гетьманських військ під командуванням І. Скороботька. 22 січня Іскра тримав оборону, а 23-го його загін було знищено, сам Іскра зі старшиною Ободом загинув.

Війна ставала все масштабнішою, обидві сторони кидали в бій все нові й нові резерви. Але в той час як Річ Посполита надавала Виговському швидше символічну допомогу, а Кримське ханство обмежувалося короткочасними походами, царська Росія поступово нагромаджувала на кордонах могутнє військо, яке все активніше проводило операції на Україні, не спиняючись перед важкими репресіями. Особливо «відзначився» князь Ю. Борятинський. Після невдалої спроби Д. Виговського взяти Київ (серпень 1658 р.) він, ходячи на лови за «изменниками», сплюндрував і випалив околиці Києва, вирубав і повісив чимало мирних жителів. Небезпідставно Гуляницький гостро дорікав царському послу за те, що «беспрестанние войска свои на нас с своевольниками насилает и многие места выжгли и высекли, взял за присягою и порутательство над християны чинят, пуше бусурманов турков и жидов; лутчи де быть у турка, а нежели у москалей» [128]. Посли Виговського, які вимагали у царя не втручатися в українські справи і повернути назад свої війська, були заарештовані. Опозиція, відбиваючи в урядових військ міста і села, жорстоко мстилася за репресії, не спиняючись перед вмовляннями та заборонами деяких царських воєначальників. Зі свого боку Виговський все жорстокіше намагався придушити опозицію.

На початку лютого 1659 р. Виговський розбив ворожі війська під Переяславом, про що сповістили Європу ряд друкованих «летючих листівок» (газет) [129]. 14 лютого він підійшов до Миргорода, де засів один із лідерів опозиції С. Довгань, і запропонував його жителям здатися. Листи гетьмана, агітація миргородського протопопа Пилипа схилили миргородців до згоди. С. Довгань мусив капітулювати разом зі своїми військами. Російський загін, що був при ньому, роззброїли, пограбували і відпустили на всі чотири сторони. Гетьман рушив після цього на Гадяч, Хорол і Сорочинці, Грунь, розбиваючи на шляху загони опозиції. Ю. Немирич у цей час вів боротьбу за Лохвиці. Тоді ж тяжкі бої розгорнулися і під Мстиславом, де в наступ перейшли війська Івана Нечая та Самійла Виговського. Рославський сотник О. Болик теж почав наступ, діставши підмогу від С. Виговського. Гетьман в цей час наштотхнувся під Грунню на значний опір опозиції, після чого він взяв в облогу Зіньків, де укритися з 2 тис. запорожців та царськими військами Іван Силка, що проголосив себе наказним гетьманом. Підняв голову Іван Безпалий, який проголосив себе гетьманом «з Войском его царского величества Запорожским» [130]. Облога міста затяглася. Не допоміг і прихід з-під Лохвиці Ю. Немирича. Після ряду

невдалих штурмів Виговський відступив і рушив на захід, взявши на шляху Веприк, Рашівку, Мошенки, а потім повернув до Чигирина. Командування над гетьманськими військами на Лівобережній Україні було покладено на Г. Гуляницького. Тим часом зі сходу на Київ сунула потужна лавина царських військ (понад 100 тис.), було взято Лубни, Пирятин, Чорнухи, Голтву та ін. Цими військами командували князі О. М. Трубецької і С. М. Пожарський, Г. Г. Ромодановський, С. М. Львов, Ф. Ф. Куракін. До них прислалися із загонами сил опозиції І. Безпалій. З'являється на горизонті і Юрій Хмельницький, якого у травні 1659 р. опозиція робить своїм формальним вождем, прагнучи скористатися доброю славою його батька. Юрій Хмельницький тут же став розсилати з Чигирина листи із закликом не йти на допомогу Виговському [131], небезпідставно розраховуючи використати славний імідж Великого Богдана.

На шляху російських військ стояли гетьманці ніжинського полковника Г. Гуляницького, на якого було покладено командування на Лівобережній Україні, а також прилуцького полковника Петра Дорошенка. Гетьманці стояли відповідно під Конотопом та Срібним. Ромодановський і Безпалій взяли Лохвицю, потім Срібне, причому останнє місто було вирубане в пень і спалено, а Дорошенко насилу втік. Майже одночасно обложили в Конотопі Гуляницького із 4,5 тис. козаків війська Трубецького (30 квітня). Невдовзі сюди стягнулися всі царські війська, які вийшли зі Слобожанщини. Гуляницький вже не вперше приймав оборону фортець, то і цього разу він зі своїми ніжинськими та чернігівськими козаками хоробро протистояв ворожим військам, завдаючи їм великих втрат. Не помагали ані штурми, ані підкопи з мінами, ані постійні бомбардування артилерії. Навіть Самовидець, який негативно ставився до Виговського та його сподвижників, і той відзначив хоробрість і вправність обложених. Коли російські війська погнали перед собою земляний вал, щоб засипати рів перед містом, то ту землю обложенці під час вилазок тягали в Конотоп і збільшували свій вал [132]. Царські війська задовольнялися тим, що чинили рейди, внаслідок чого були спалені Борзна й передмістя Ніжина.

Успішна оборона Конотопа (2.05.–9.07.1659 р.) дала змогу Виговському виграти час і зібрати велике військо, яке разом з нечисленими відділами сербів, німців, поляків та молдаван нараховувало близько 60 тис., а тоді приводці дали взаємну присягу на вірність у бою. 24 червня під Шаповалівкою Виговський розбив, як пише

Величко, «значну партію московського війська», очевидно роз'їзди [133]. Потім Виговський наблизився до Конотопа, куди до нього прибув Карач-бей із 20 тисячами ординців і привів із собою взятю в полон десять днів тому під Голтвою «дейнецького гетьмана» Силку, одного з активних діячів опозиції. 4 липня на Крупицполі до гетьмана прибув і сам хан Мухамед-Гірей IV з другою половиною орди. Виговський з усіма полковниками урочисто привітав хана, а той у свою чергу щедро обдарував гетьмана й старшину [134]. Обидва союзники дали присягу на вірність один одному у бою. Підійшовши потім до Конотопа Виговський залишив орду, яка поділилася на дві частини, за р. Соснівкою і половину українського війська. Сам же на чолі решти війська вдарив на царські сили біля переправи через річку. Побачивши нечисленне військо гетьмана, князь Семен Пожарський рушив за ним, а коли воно стало тікати (як виявилось потім, умисне), кинувся навздогін. Коли Пожарський перейшов за втікачами річку, то опинився в пастці біля с. Соснівки. Із засідки з двох боків на його військо вдарили резервні козаки Виговського і орда. Одночасно широко розлилася річка, яку встигли загатити люди Виговського, котрі на додачу зруйнували міст, унеможлививши відступ старим шляхом. Таким чином, Конотопська битва відбулася за сценарієм, подібним до Батозької битви, але масштаби втрат були значно більшими. Внаслідок Конотопської катастрофи на полі бою полягло 40 тис. царського війська, а 15 тис., в т. ч. 50 воевод, було взято в полон. Серед них були, наприклад, і такі воєначальники, як князь С. П. Львов, А. С. Матвеев, А. В. Бутурлін та ін. Сам Пожарський потрапив у полон, але тут матірньо вилаяв хана, за що і був страчений. Ходили чутки, що Ромодановського було поранено і навіть вбито, що Безпалого гетьман взяв у полон і звелів стратити [135]. Насправді ж Ромодановському вдалося втекти до своїх. У Конотопській битві Виговський втратив 4 тис. козаків, а хан – 6 тис. ординців. С. Величко записав із цього приводу такі слова у своєму творі: «Отак за Виговського було, Бог так зволив, розором і кров'ю війська і його (Пожарського) власною, невинне пролиття крові Сріблянських мешканців і розор міста, що їх учинив Пожарський, бо з тої поразки зміг утекти до свого обозу під Конотоп хіба той, хто мав крилаті коні» [136]. 9 липня 1659 р. союзники вдарили на московське військо, яке ще стояло під стінами Конотопа, і воно мусило відступити до Путивля «оборонною рукою», тобто табором, відбиваючись від насаджених козаків і татар. Тут у погоні відзначився білоруський шляхтич Мстиславського воеводства, який

переселився в Україну, Богдан Дубяга (Думб'яга). За ці та інші заслуги (придушення бунту Цицюр, під час котрого загинув його батько – Іван Дубяга, тощо) король Ян Казимир надав йому у 1662 р. особливий герб [137].

Конотопська битва мала надзвичайно широкий резонанс, у Європі були навіть надруковані реляції з цього приводу. У Москві ця звістка викликала велику тривогу, адже після «Смутного времени» ще ніхто так не загрожував їй. С. М. Соловйов так писав з цього приводу: «Цвіт московської кінноти, що відбув шасливі походи 1654 і 1655 років, загинув у один день і ніколи вже після того цар московський не був у силі виносити поле такого блискучого війська. В жалобній одежі вийшов цар Олексій до народу, й жах напав на Москву» [138]. Цар звелів готуватися до оборони, навіть сам наглядав за земляними роботами. До Москви почали прибувати біженці, розійшлися чутки, що цар виїде на Волгу в Ярославль. Виговський і справді готував наступ на Москву, а татари почали чинити наскоки за кордон, але невдовзі був змушений відмовитися від свого наміру. Почалося з того, що Сірко вдарив на Крим і ногайські улуси й завдав там великої шкоди. Це стало приводом для повернення хана на батьківщину. Він залишив Виговському лише невелику частину свого війська. В тилу Шереметьєв та Борятинський послали свої рейди з Києва, і Виговський мусив послати свого брата Данила, щоб він взяв Київ, але й цього разу того спіткала невдача. Сам гетьман взяв Миргород, Веприк та ін., рушив на Галяч, де засів полковник Апостол. Але опозиція не припинила боротьби. Коли князь Трубецької згідно з волею царя вже хотів запропонувати Виговському мир, на умовах російсько-українського договору 1654 р., до нього прибув представник опозиції ніжинський протопоп Мефодій Филімонович і заявив про підготовку повстання в тилу Виговського. На чолі добре законспірованої змови стояла група козацької старшини, яка висунула своїм лідером Юрія Хмельницького. Фактично керівництво належало Яким Сомку, дядьку Ю. Хмельницького, ніжинському полковнику Василю Золотаренку, братові славетного Івана Золотаренка, що поліг у 1655 р., та третій дружині Б. Хмельницького – Ганні, переяславському полковнику Тимішу Цицюрі, Іванові Богуну, Івану Сірку та іншим. На Січ було послано від імені Ю. Хмельницького Івана Брюховецького. Ці лідери були значно сильніші й авторитетніші, ніж ті, що діяли у 1658 – першій половині 1659 рр. Їхній виступ якраз після Конотопської битви пояснюється, на наш погляд, острахом перед фактичним запровадженням у життя Га-

ляцького трактату, послабленням Росії як можливого союзника у боротьбі проти Польщі і, звичайно, можливою війною з Росією, котра протікала б переважно на Лівобережжі (основу опозиції і цього разу становила старшина лівобережних полків).

Повстання проти Виговського почалося у Переяславі, де діяли Т. Цицюра та сотник Василь Лихий. За свідченнями Самовидця, Цицюра викликав до себе «в алкир» поодинокі прихильників Виговського, там наказував їх в'язати а потім страчувати. Оволодівши Переяславом, Цицюра послав по допомогу до царських воевод у Київ і отримав її. Після цього заколотники взяли Ніжин. Скориставшись тим, що Гуляницький від'їхав до Корсуня, вони тихо увійшли до міста й подали сигнали для виступу. За одну годину прихильники Виговського та п'ять польських хоругв, захоплені зненацька, були знищені. Третім значним містом, яке виступило проти Виговського, став Чернігів. Потім повстання охопило значну частину Лівобережної та Сіверської України. Саме тоді було вбито Немирича («за Кобижчею»), який їхав до Чигириня.

Про початок повстання дали знати московським військам, і невдовзі Ромодановський виступив у похід на Полтаву й Пирятин, а Трубецької на Ніжин. У Переяславі на Трубецького уже чекав Безпалий, а на півдні діяв Сірко. Гетьманом було проголошено Ю. Хмельницького, хоч обрали його пізніше, а наказним гетьманом став Я. Сомко. Повстання перекинулося і на Правобережну Україну, де його очолив І. Богун. Сам Виговський врятувався випадково. Один зі змовників розповів про підготовку виступу проти нього на сповіді. Священик відмовився відпустити йому гріхи, і тоді змовник видав намір опозиції Виговському, і він встиг утекти [139]. Гетьман видав рішучі накази про страту Богуня й Сірка, але останні випередили його і перебили тим часом вже кілька десятків визначних прихильників Виговського. Іван Груша, котрий був посланий гетьманом до короля, зі сльозами на очах розвідав у Львові про те, що лише з його полку було винищено змовниками 12 хоругв разом з їх дружинами та дітьми. Данило Виговський у цей час благав Анджера Потоцького, командувача польського війська, щоб він дав війська для походу на Чигирин і Смілу. У столиці тримав оборону невеликий гарнізон Г. Гуляницького, під охороною якого була О. Стеткевич. У Смілі знаходилася Катерина Хмельницька – дружина Данила Виговського [140].

За короткий час Виговський опинився у надзвичайно тяжкому становищі. Його військо тануло на очах, переходило до Ю. Хмельницького. Слід віддати гетьману належне, коли він, бачачи свою

поразку, відмовився зятягати на допомогу турків і татар, як йому дехто пропонував. Була також думка йти у Білорусію до І. Нечая і разом продовжити боротьбу. Але Виговський був реалістом і розумів, що такі дії призведуть лише до подальшого спустошення України. Він вирішив використати останній шанс: апелювати до козацької ради, тим більше що чимало козаків правобережних полків віддали йому перевагу перед набагато нижчими за рівнем політиками в особі Юрія Хмельницького, Сомка, Золотаренка та ін. Тим часом до нього прибули представники опозиції: канівський полковник Іван Лизогуб та миргородський полковник Григорій Лісницький. Внаслідок переговорів Виговський вирішив відмовитися від булави за умови, що новий гетьман не розірве гадяцького договору і випустить його дружину з Чигирини. Він передав представникам булаву та інші клейноди. Козацьке військо, діставши їх, облишило в спокої Виговського і провело 20 вересня раду в урочищі Маслів Став на р. Росаві (біля Германівки на Київщині) [141]. Це була «чорна» рада, де головну роль відігравали козацькі низи. Прихильників Виговського не хотіли слухати і навіть вбили деяких з них (братів Сулим та Прокопа Верещаку). Значна частина війська Виговського перейшла тоді на бік Ю. Хмельницького, а сам гетьман мусив тікати. Цікаво, що після того, на початку жовтня 1659 р., Виговський зустрівся з представником Яна Казимира, його «покоєвим дворянином», яким був Іван Мазепа. З останнім Виговський передав королю й коронному канцлеру листи, в котрих просив допомогти визволити з Чигирини свою дружину і заопікуватися у разі потреби малолітнім сином Остапом, який перебував у батьків гетьмана [142].

На початку жовтня 1659 р. у Жердевій долині неподалік Трахтемирова відбулася нова козацька рада, яка прийняла рішення добиватися відновлення російсько-українського договору 1654 р. Тоді на молодого гетьмана справили значний вплив його дядько по матері – переяславський полковник Яким Сомко і генеральний осавул Іван Ковалевський. Але ці сподівання були марними, бо після поразки України у війні з Московщиною довелося підписувати нерівноправний Переяславський договір 27(17) жовтня 1659 р., на підставі якого Гетьманщина перетворювалася на автономну одиницю під владою Московської держави. Серед умов нового договору були й такі, що забороняли обирати старшину з прихильників Виговського під загрозою смертної кари, а самих Виговських новий гетьман мусив видати Москві. Спочатку було схоплено Данила Виговського, а потім ще трьох родичів колишнього геть-

мана – троюрідного брата овруцького полковника Василя, двоюрідного брата Юрія та племінника Іллю, які почали служити Івану Виговському лише після Гадяцького трактату. У тяжких кайданах їх вислали з Києва до Москви, а звідти у Тобольськ. Там їх на короткий час звільнили з кайданів, але за це було бито батогами і знято з посади місцевого жителя українського шляхтича Г. Костелецького. Юрій та Ілля Виговський були заслані потім до Якутська, де вони, очевидно, й закінчили своє життя. В ніч на 3 грудня 1659 р. московським військам вдалося захопити Бихів, який боровив Іван Нечай, полковник чауський і старобихівський і одночасно бобруйський староста. Нечай разом зі своєю дружиною (Стефанида Хмельницька, дочка Богдана Хмельницького), дітьми й тяжкопораненим братом Юрієм потрапили у полон і були заслані в Сибір. Звідти їм з дітьми вдасться повернутися і 19.03.1668 р. Ян Казимир подасть Нечая замість Бобруйського староства Загальське [143]. Гіршою була доля інших керівників оборони Бихова, в т. ч. й Самійла Виговського, котрого московити повісили [144].

Колишній гетьман через Хмільник і Полонне відступив у кінці 1659 р. до Степані й Дубна. Звідти він 15 січня 1660 р. повідомив короля про те, що Богун, Сірко, Зеленський, Гоголь і Багно зі своїми полками напали на Бар, де знаходилася залога прихильника Виговського Проскури. Місто було взяте, але замок вистояв, хоч Проскура при цьому загинув. Втративши близько 4 тис. війська Богун і Сірко відступили. Виговський із вірними йому людьми став на зимові квартири в межиріччі Горині та Случі. Звідси у лютому 1660 р. він спробував взяти реванш і вибити подільського полковника Остапа Гоголя з Могилева-Подільського, але, очевидно, без успіху. Виговський вів широке дипломатичне листування, не втрачав контактів з козаками, які все більше нарікали на московське панування і сподівалися на повернення собі гетьманської булави. Ян Казимир, цінуючи Виговського як впливову в Україні особу та ініціатора Гадяцького трактату, надав йому почесну посаду київського воеводи, і в такому статусі він бере участь у військовій нараді у Львові (початок серпня 1660 р.), на якій були присутні король Ян Казимир, обидва канцлера, польний гетьман коронний Єжі Любомирський, сандомирський воевода Ян Замойський та ін. [145]. Посада київського воеводи була ефемерною у той час, однак автоматично давала високе звання сенатора Речі Посполитої з усіма його правами й привілеями. 17 серпня 1660 р. (очевидно, за новим стилем) Виговський написав зі Львова листа до князя Богуслава Радзивила і послав його зі своїм представником Томашем Гарпоном,

«капітаном його королівської мості», зміцнюючи старі зв'язки. Тут повідомлялося: «...на Гончарисі під Острополем ми збираємося із військами і нурадин-солтан з нами» [146]. Ці заходи були невідповідними, бо Москва розгорнула підготовку до потужного наступу проти Речі Посполитої, війська під командуванням боярина Василя Шереметьєва («Шеремет») просувалися до Любара (з ними був і корпус козаків під командуванням залятого ворога Виговського Тиміша Цицюрки), а з південного сходу до них ішли на зближення українські сили гетьмана Юрія Хмельницького. Військове командування Речі Посполитої разом з ханом діяло рішуче і під Любаром зупинило Шеремета, котрий з боями став пробиватися на Чуднів. У боях під Любаром відзначився Виговський, який командував окремим козацьким загonom. Коли Шеремета взяли в потужне кільце, частину військ було перекинуто під Слободища, куди наближався Юрій Хмельницький. Саме кіннота Виговського і ординці зупинили рух нового гетьмана, а присутність самого Виговського у війську Речі Посполитої стала важливим деморалізуючим чинником. Дещо пізніше під Слободищами розгорнулася жорстока битва. Хоча вона закінчилася безрезультатно, але потягла за собою значні жертви. В таборі Юрія Хмельницького посилювалися гострі суперечності: чимало козаків не хотіло воювати далі у тяжкій ситуації задля порятунку ненависного Шеремета, котрий перед походом навіть погрожував Богу («не буду Тебе мати за Бога й Спасителя, якщо Ти не подаси мені до моїх рук Королівства лясського і короля, щоб я видав їх великому государю!») [147]. Почалися переговори, які завершилися підписанням Слободищенського договору 27(17) жовтня 1660 р. Він нагадував Гадяцький договір, але був тяжчий для України. Вже не згадувалося про «Велике князівство руське», а Гетьманщина опинялася під владою Речі Посполитої як автономна одиниця. Було прийнято капітуляцію Шереметьєва, котрий від імені царського уряду відмовлявся від претензій Москви на Україну і обіцяв вивести всі московські гарнізони з українських міст (ці пункти цар Олексій відмовився виконувати).

Але гетьманом залишився Юрій Хмельницький. Дипломатія Речі Посполитої робила все можливе, щоб на цій посаді був не такий сильний політик, як Виговський, а Хмельниченко, у котрого булава вивалювалася з рук. На лівому ж боці Дніпра де-факто влада була в руках його рідного дядька по матері Якимом Сомком, котрий дотримувався промосковської орієнтації.

Виговський тоді осів у подільському місті Барі, котре мав у своїй власності, як і Любомль (король надав йому і Барське староство), не залишив намірів повернення на Гетьманщину. 18 лютого 1661 р. він написав листа з Любомля до князя Богуслава Радзивіла, який свідчить про якісь контакти обох з Кримом через шляхтичів Яцевича та Гноїнського. 10 червня того ж року він знову звернувся з Любомля до того ж князя в сеймових справах [148].

Навесні 1662 р. він провадив якісь секретні переговори з Ю. Хмельницьким, можливо, саме з приводу свого повернення на Гетьманщину. У 1662 р. Виговський знову побував у Львові разом з Єжі Любомирським, коронним гетьманом, переможцем Шеремета. Про цю подію свідчить львівський мемуарист Марцін Голинський, котрий навів також стислий опис зовнішності колишнього гетьмана: «людина висока, ніс великий, борода жовта». З інших джерел відомо, що Виговський вписався того ж року до Львівського православно-братства. Він проводить активне дипломатичне листування з Кримським ханством та Османською імперією тощо. Він був дуже невдоволений обмеженням прав «Великого князівства Руського» на сеймі 1659 р. і повною його ліквідацією Слободищенським трактатом 1660 р. Як слушно відзначив Віктор Горобець, політична діяльність екс-гетьмана завдавала «головного болю польському істеблішменту» [149]. Виговський все більше викликав його невдоволення, бо в глибині душі прагнув добитися рівноправних відносин між Українською державою-Гетьманщиною та Річчю Посполитою, отже, відродження повної незалежності України. Всі його заходи з моменту підписання Слободищенського трактату підтверджували підозри панівної еліти Речі Посполитої, яка особливо боялася можливого українсько-турецького союзу.

На той час гетьманська Україна розкололася на дві частини (Правобережну та Лівобережну), кожна з яких була відповідно автономною областю у складі Росії та Речі Посполитої і мала свого гетьмана. На Правобережній Україні гетьманом у 1662–1665 рр. був П. Тетеря, «швагер» Виговського, який одружився з удовою його брата Данила. Незважаючи на родинні зв'язки, на те, що обидва були визначними сподвижниками Богдана Хмельницького, відносини між Виговським і Тетерею у цей період значно загострилися. Виговський, як і більшість козацької старшини, не кажучи вже про низи, не сприймав відверто пропольської політики Тетері. Тепер погляди і дії Виговського в очах Тетері і його оточення набули

відтинку політичного криміналу. Не випадково 26.02.1664 р. польський воєначальник кум Тетері С. Маховський передав своєму адресату про необхідність стерегтися Виговського [150]. Саме в цей час, коли частина козацької старшини вирішила виступити проти короля, відбувається невдалий похід Яна Казимира на Лівобережну Україну (1664 р.). Саме через це було розстріляно Івана Богуна. Після закінчення походу на Правобережній Україні вибухнуло потужне повстання проти Речі Посполитої та гетьмана Тетері, яке очолював Дмитро Сулимка. У цьому повстанні брали участь Семен Височан, Іван Сірко, Скидан та ін. Зв'язок із повстанцями підтримував і Виговський, через що його було звинувачено у державній зраді. Колишнього гетьмана запросили у Корсунь, де Тетеря, Маховський та декілька польських воєначальників проводили нараду [151]. Там Виговського заарештували, а 26(16) березня 1664 р. розстріляли без суду, слідства, навіть без королівського відомо, хоч Виговський був сенатором і без волі короля його не можна було страчувати. Тетеря, виправдовуючись у своєму вчинку, писав потім у листі до вального сейму: Виговський, «вийшовши з Бару, довго бував у підрозділах міста, містечках, в українському народі» [152]. Набагато важливішим є визнання Сулимки, взятого в полон, коли повстання було придушене. На допиті він письмово показав, що «мотором всіх нинішніх бунтів в Україні був небіжчик пан Виговський» [153]. Виговський гідно зустрів смерть. Згідно з Чернігівським літописом, коли прийшли жовніри, щоб розстріляти гетьмана, він читав акафіст Пресвятої Богородиці і достойно пішов назустріч смерті. Коли його дружина Олена Стеткевич дізналася про страту чоловіка, то померла на місці від розриву серця. Деякі автори вважають, що Олена померла пізніше і ще встигла поховати свого чоловіка, а невдовзі закінчила своє життя в монастирі. Син Йосип лишився нібито під опікою Костянтина Виговського, гетьманового брата [154]. Однак літописці ближчі до істини, що підтверджує й інструкція українським послам гетьмана П. Тетері на вальний сейм 1664 р., в якій містився пункт про збереження за сином покійного гетьмана Остапом Браїлова та Рудні (Руди), «аби хто в нього, сироти, не відібрав його дідицтво» [155]. Все ж при живій матері значного роду в ті часи не стали б називати дитину сиротою.

Колишнього гетьмана і його дружину поховали, як свідчить Чернігівський літопис та літопис Самійла Величка, у Великому Скиті [156]. Польський хроніст Ємйоловський вважав, що його

поховали в Руді, маючи на увазі, як уточнюють деякі дослідники, саме те с. Руда, яке знаходиться біля Стрия [157]. Спроби розшукати могилу Виговських, починаючи від визначного українського археолога Ярослава Пастернака (у 1935 р.), були безуспішними. Припускають, що після тимчасового закриття Скиту у 1785 р. його могила була перенесена [158]. Але дослідження території Скиту далеко не завершене, і робити якісь висновки, тим більше вважати, що тіло гетьмана взагалі поховано не в Скиті, а неподалік місця розстрілу, у Корсуні, або в іншому місці [159] передчасно.

Доля дітей Виговського – маловідома. Принаймні «Поменнику» посередньо свідчить про те, що 1667 р. діти Виговського, так як і три його рідні брати і навіть мати, були живими. Син гетьмана від шлюбу з Оленою Стеткевич – Остап (Остафій) був тричі одруженим відповідно з Ганною Чолганською, Терезою Лудицяною Гензінською і Урсулою-Терезою Завадською. Від першого шлюбу народився син Костянтин, від другого – Степан, від третього – дочка Олена-Анеля. Онук гетьмана Костянтин мав восьмеро синів (Олександр, Данило, Юрій, Ян, Петро, Гаврило, Стефан і ще один, ім'я невідоме). У Данила народилося двоє дітей від Ганни Ледохівської (Йосип та Аполінарія), у свою чергу від Йосипа пішли Тадей (помер у 1767 р.), Олена (вийшла заміж за Радецького, потім – за Михайла Полянського) та Мар'яна (вийшла заміж за Войнаровського) [160]. Досить відомими були Виговські і у XVIII ст., зокрема знаним є Йосиф Виговський, греко-католицький єпископ луцький та острозький у 1713–1730 рр., родич гетьмана по лінії його братів чи дядьків. У польськомовній брошурі «Реляція коронації чудотворної ікони Пресвятої Діви Марії на горі Ружанській (Почаївській.– Ю. М.)... 1727, місяця серпня дня 15» (Львів, 1727) він згадується як один з учасників даної урочистості [161]. У 20-х рр. XX ст. один з Виговських сприяв у Польщі виданню книг про свого предка. Ванда Виговська, яка народилася у Кракові у 1906 р., а дитинство провела у Яланці на Поділлі, написала повість «Шлях татарів», присвячену своєму предку гетьману Виговському [162]. Ця книга побачила світ в Італії, де Виговська провела зі своїм чоловіком Еджісто де Андреїсом останні роки життя, і є надія, що невдовзі цей твір буде видано українською. Живуть Виговські й нині...

Трагічна доля гетьмана Івана Виговського привертала особливу увагу письменників та поетів. Досить згадати твори Івана Нечуй-Левицького («Іван Виговський»), Богдана Лепкого («Кругіж»), Юрія

Тиса («Конотоп»), Юрія Мушкетика («На брата брат»), Романа Іваничука («Орда»), Яра Славутича («Конотопська слава»), Олесь Лупія («Розплата») та ін.

Гетьман України Іван Виговський прожив складне й трагічне життя. Патріот України, він був одним з керівників Визвольної війни, найближчим помічником Богдана Хмельницького у будівництві Української держави. Діючи вже як гетьман у надзвичайно тяжких умовах, він, попри всю свою енергію, досвід і талант, не зміг втримати державного керма у своїх руках. Він побачив початок кривавої Руїни, спробував ще раз прислужитися Україні, але загинув на самому початку нового етапу свого життя.

Примітки

1. Пам'ятки історії Східної Європи.– Острог–Варшава–Москва, 1999.– Т. V.– С. 150; Держархів у Кракові (далі – ДА).– Ф. «Зібрання Піночі» (далі – ЗП).– № 375.– С. 5. Протопластом роду був овруцький боярин Лука (1520 р.), який мав п'ять синів (Лучичі). Останні у 1541 р. отримали від короля Зигмунда Старого у володіння Вигівську пустош.
2. Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна).– К., 1993.– С. 226. Див. також: *Кривошея В. В.* Національна еліта Гетьманщини.– К., 1998.– Ч. 1.– С. 88–91.
3. Бібліотека Польської академії наук у Кракові (далі – БПАН).– Відділ рукописів (далі – ВР).– № 1275.– Арк. 84 зв.
4. Пам'ятки...– Т. V.– № 42.– С. 152–153. Герб Виговських, вміщений на обкладинці, взято з видання: *Herby Szlachty Polsky.– Warszawa, 1999.– S. 35.*
5. За іншими даними – Гната.
6. *Грбовецький В.* З історії некрополя України // *Скрипник І.* Легенда про гетьмана.– Івано-Франківськ, 1997.– С. 162.
7. *Грушевський М. С.* Історія України-Руси.– К., 1997.– Т. IX.– Ч. 2.– С. 1367.
8. Пам'ятки...– Т. V.– № 45.– С. 158–160; *Мицик Ю.* Невідомий лист Тимофія Хмельницького // Український історичний журнал (далі – УІЖ).– 1984.– № 1.– С. 128–130.
9. *Востоков А.* Судьба Выговских и Ивана Нечая // Киевская старина.– 1890.– Т. 24.– С. 35–46. Під час переговорів Богдана Хмельницького з представниками львівського магістрату (1655 р.) в них брав участь і якийсь полковник, посол короля Яна Казимира, родич Івана Виговського, можливо, Юрій або Самійло Виговський. (Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДАІЛ)).– Ф. 52.– Оп. 2.– № 50.– Арк. 45.
10. Пам'ятки...– Т. V.– № 49.– С. 165–168; ДА.– ЗП.– № 375.– С. 6.
11. *Мицик Ю. А.* З Українського Дипломатарія другої половини XVII століття // ЗНТШ.– Львів, 1997.– Т. ССXXXIII.– С. 360–397.
12. *Луговий О.* Олена Виговська // *Скрипник І.* Легенда про гетьмана.– С. 151.

13. Пам'ятки...– Т. V.– № 44.– С. 157–158.
14. Пам'ятки...– Т. V.– № 35.– С. 127.
15. Наукова бібліотека ім. Вернадського у Києві (далі – НБ).– Інститут рукописів (далі – ІР).– № II. 538/1744 С.– Арк. 101.
16. *Липинський В.* Україна на переломі. 1657–1659.– Відень, 1920.– С. 157–158; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі – Акты ЮЗР).– СПб., 1872.– Т. VII.– С. 218.
17. *Дашкевич Я.* Павло Тетеря // Володарі гетьманської булави.– К., 1994.– С. 257. У цьому ж збірнику вміщено і наш стислий нарис біографії Івана Виговського (с. 191–234).
18. НБ.– Інститут книгознавства.– № 739.–Арк. 16 зв. (стаття 9).
19. *Величко С.* Літопис.– К., 1991.– Т. I.– С. 273. Тут цитується вищезгаданий договір і подано коментар В. Шевчука, де йдеться про долю Виговських.
20. *Софонович Ф.* Хроніка з літописців стародавніх.– К., 1992.– С. 11.
21. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы (далі – ВУР).– М., 1954.– Т. 3.– № 165.– С. 287. Див. також лист Виговського до Никона від 22.08.1653 р. з Суботова, в якому він просить патріарха про допомогу книгами та ризами для Свято-Троїцької церкви в Чигиринському монастирі, яку сам і збудував. (Вестник Европы.– 1827.– Июнь.– № 13.– С. 24). Див. також: *Забелин И. Е.* Малороссийская переписка, хранящаяся в московской Оружейной палате // Чтения ОИДР.– М., 1848.– Кн. 8.– Отд. II.– С. 1–20.
22. Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bogdana Chmielnickiego okresu «Ogniem i mieczem» (1648–1651).– Warszawa, 1999.– S. 141, 164.
23. Пам'ятки...– Т. V.– № 49.– С. 165–168.
24. БПАН.–ВР.– № 1275.– Арк. 84 зв.
25. Документи Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.) (далі – ДБХ).– К., 1961.– № 460.
26. Пам'ятки...– Т. V.– № 29.– С. 116–119.
27. Пам'ятки...– Т. V.– № 30.– С. 115–116. Ці два села Остерської сотні Київського полку, нині – с. Крехаїв Козелецького р-ну Чернігівської області та Боденьки біля Жукина Києво-Святошинського р-ну, опинилися у власності гетьмана І. Скоропадського, котрий у 1712 р. подарував їх Свято-Михайлівському Золотоверхому монастирю у Києві. Див.: *Мицик Ю. А.* Гетьман І. Скоропадський – покровитель Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві // Сіверянський літопис (далі – СЛ).– Чернігів, 2000.– № 4.– С. 54–55.
28. *Мыцык Ю. А.* Украинские летописи XVII века.– Днепропетровск, ДГУ, 1978.– С. 47; Російський державний архів давніх актів у Москві (далі –РДАДА).– Ф. 369.– Оп. I.– № 220.
29. *Мицик Ю.* Невідомі листи керівників Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. // УІЖ.– 2001.– № 1.– С. 140.

- Приписка писця на листі І. Виговського до київського воєводи А. Киселя від 21(11).03.1651 р.
30. Києво-Могилянська академія в іменах.– К., 2001.
 31. Пам'ятки...– Т. V.– С. 151.
 32. Relacje...– S. 142.
 33. *Грушевський М. С.* Історія...– К., 1995.– Т. VIII.– С. 79.
 34. Исторические связи народов СССР и Румынии.– М., 1968.– Т. 2.– С. 215.
 35. ДБХ.– № 13. Це універсал про недоторканність майна Густинського монастиря від 27.06.1648 р. Зазначимо, що джерела інколи помилово називають І. Креховецького Іваном Кричевським, явно плутаючи його із загиблим київським полковником.
 36. Relacje...– S. 141.
 37. *Крип'якевич І.* До питання про авторство листів Богдана Хмельницького // Науково-інформаційний бюлетень АН УРСР.– 1964.– № 3.– С. 18–21.
 38. ДБХ.– № 115.
 39. ДБХ.– № 110, 138, 222, 318; 175, 464, 466, 467; Акты ЮЗР.– Ч. III.– Т. 3.– № 18.
 40. *Крип'якевич І.* До питання...– С. 18–21.
 41. ВУР.– Т. 3.– № 181.– С. 434.
 42. ДА у Кракові.– Ф. «Зібрання Русецьких» (далі – ЗР).– № 41.– Арк. 148. Див.: *Грушевський М. С.* Історія...– К., 1996.– Т. IX.– Ч. 1.– С. 214.
 43. *Бульвінський А.* Матеріали до Українського Дипломатарию XVII століття: каталог документів гетьмана Івана Виговського 1657–1659 років // Український археографічний щорічник.– К.– Нью-Йорк, 2002.– Вип. 7.– С. 84. Нині документація Виговського готується до друку працівниками Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ, насамперед І. Л. Бутичем.
 44. *Крип'якевич І.* До питання...– С. 6.
 45. Документи об Освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг.– К., 1965.– № 171.
 46. ВУР.– М., 1954.– Т. 2.– С. 113, 121. Соболь як «покойовий» Хмельницького фігурує при гетьмані і під час другої облоги Львова 1655 р. (ЦДАА.– Ф. 52.– Оп. 2.–№ 65).
 47. Прізвища подані так, як їх окреслюють московські писарі, котрі звичайно перекручували їх на свій лад (із закінченням на «ов»).
 48. Акты ЮЗР.– Т. VII.– С. 236, 269; ВУР.– Т. 3.– С. 81.
 49. ВУР.– Т. 3.– С. 323, 492.
 50. Акты ЮЗР.– Т. 3.– СПб., 1861.– С. 572.
 51. *Мицик Ю. А.* Розвідники Богдана Хмельницького // Прапор.– 1989.– № 5.– С. 157, 159. Варто вказати на ханського писаря, поляка за походженням, агента Виговського, котрий писав: «...а ещѣ де Ивану (Виговському.–

Ю. М.) он друг, потому что посылает он, Иван, подарки почаству» (Акты ЮЗР.– Т. X.– С. 590).

52. Акты ЮЗР.– Т. X.– С. 580.

53. *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко.– Нью-Йорк, 1985.– С. 665.

54. Акты ЮЗР.– Ч. III.– Т. VI.– С. 817.

55. Див.: Документы... № 142.

56. Акты ЮЗР.– Т. VIII.– С. 392.

57. Див.: ВУР.– Т. 3.– С. 402.

58. *Мицик Ю. А.* Розвідники...– С. 158–159.

59. ВУР.– Т. 2.– № 203.– С. 476.

60. *Мицик Ю. А.* Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття.– Дніпропетровськ, 1996.– С. 152.

61. *Горобець В.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітиміції: стосунки з Москвою та Варшавою.– К., 2001.– С. 65, 158.

62. Документы...– С. 444. В іншому документі (протокол допиту 10 полонених козаків від 10.07.1651 р.) зазначалося, що про мир з Річчю Посполитою Хмельницький не збирав ради, а «сам радить з Виговським» (Там само.– С. 436).

63. ВУР.– Т. 3.– С. 221.

64. ВУР.– Т. 3.– С. 222.

65. Акты ЮЗР.– Т. III.– С. 49.

66. Там само.– С. 562.

67. ВУР.– Т. 3.– С. 301.

68. Исторические связи народов СССР и Румынии в XV – начале XVIII в.– М.: Наука, 1968.– Т. 2.– № 66; Див. також: ДБХ.– № 35.

69. *Грушевський М. С.* Історія...– К., 1995.– Т. VIII.– Ч. 3.– С. 227–229.

70. Там само.– С. 236, 239, 245.

71. *Мицик Ю. А.* «Літописец» Дворецких – пам'ятник українського летописання XVII в. // Летописи и хроники.– М.: Наука, 1984.– С. 229.

72. *Ковальський Н. П., Мицик Ю. А.* Аналіз архивних джерел по історії України XVI–XVII вв.– Дніпропетровськ, 1984.

73. ВУР.– Т. 3.– С. 110–112.

74. ВУР.– Т. 3.– С. 118.

75. ВУР.– Т. 3.– С. 119.

76. ВУР.– Т. 3.– № 66.

77. Relacje...– S. 289; *Rudawski W. J.* Historia Polska.– Petersburg–Mohylew, 1855.– Т. 1.– S. 153.

78. БПАН.– ВР.– № 2253.– Арк. 88; Relacje...– S. 294–295.

79. Relacje...– S. 295; *Rudawski W. J.* Historia Polska.– Petersburg–Mohylew, 1855.– Т. 1.– S. 155. Допомогло послам і те, що вони були литвинами, тобто литовцями або білорусами. За їхніми свідченнями, «чернь»

кричала тоді: «Коли б ляхи самі були комісари, то не вийшли б звідси» (БПАН.– ВР.– № 2253.– Арк. 89).

80. Relacje...– S. 289.

81. Існує німецька друкована брошура, яка містить текст Білоцерківського договору разом із підписами. Сам Виговський ще раз (29 вересня) прибув у ворожий стан з нагоди підписання договору. Він же вбачився перед Я. Радзивилом за гострі слова на його адресу, сказані Б. Хмельницьким.

82. Бібліотека Чарторійських у Кракові (далі – Ч.).– ВР.– № 3923.– С. 81–85.

83. ЦДАА.– Ф. 52.– Оп. 2.– № 366.

84. ВУР.– Т. 3.– С. 199.

85. ВУР.– Т. 3.– С. 446. Г. Золотаренко та О. Стеткевич мали виїхати з Чигирини на 17.12.1653 р. Див. також: *Litterae nuntiorum apostolicorum Historiam Ucrainae illustrantes (1550–1850).*– Romae, 1963.– V. 8. (1652–1656).– S. 15.

86. Мова може йти лише про визолені землі України – Гетьманщину, яка охоплювала Лівобережну і частину Правобережної України. Практично повної згоди досягли міщани, значною мірою козаки та українська православна шляхта. Українська православна церква відмовилася визнавати зверхність над київським митрополитом московського патріарха, і переговори між духовенством були припинені. Селянство взагалі не розглядалося як правомочний суб'єкт.

87. Акты ЮЗР.– Т. X.– С. 606.

88. *Горобець В.* Еліта...– С. 79.

89. Акты ЮЗР.– Т. X.– С. 593.

90. Акты ЮЗР.– Т. X.– С. 594.

91. Акты ЮЗР.– Т. X.– С. 595.

92. БПАН.– ВР.– № 1275.– Арк. 51–52, 56.

93. Supplementum ad historiae Russiae monumenta, 1848.– № 75.– S. 193–210. Пізніше царський уряд дорікав Хмельницькому, що він не штурмував Львів та Люблінський замок (Акты ЮЗР.– Т. III.– С. 576).

94. ДБХ.– № 328–341; ЦДАА.– Ф. 52.– Оп. 2.– № 65.

95. ЦДАА.– Ф. 52.– Оп. 2.– № 65.– С. 750.

96. Акты ЮЗР.– Т. X.– С. 351.

97. Акты ЮЗР.– Т. X.– С. 556; *Грушевський М. С.* Історія...– Т. IX.– Ч. 2.– С. 1251.

98. Акты ЮЗР.– К., 1908.– Ч. 4.– Т. 6.– № 102. Лільєнкрона ж зазначив про ведення дипломатичного архіву при генеральній канцелярії.

99. Український шляхтич Ю. Немирич був земляком Виговського. Він дістав блискучу освіту в Голландії, Англії (Оксфорд, Кембридж), Франції (Париж), був істориком і теологом, військовим. Був певний час прихильником аріанства, заснував аріанську академію на Волині, але з переходом

до повстанців знову став православним. Разом з Ю. Немиричем до повстанців перейшов його брат Стефан.

100. Акты ЮЗР.– Т. X.– С. 549.

101. Літопис Самійла Величка // К.– 1987.– № 5.– С. 145.

102. Украинские народные думы.– М.: Наука, 1972.– С. 291, 295. Самовидець лаконічно зазначив: «...еще за живота старий Хмельницький назначил гетманом сына своего Юра» (Літопис Самовидця.– К., 1972.– С. 75.)

103. Національна бібліотека у Варшаві.– Відділ мікрофільмів (далі – ВМ).– № 44723.

104. Акты ЮЗР.– Ч. III.– Т. VI.– С. 316. В іншому листі, написаному до Карла X на другий день по смерті Б. Хмельницького (6.08.1657 р.), Веллінг написав: «...будуть великі переміни, бо народ тут неспокійний і до того ж канцлера (Виговського.– Ю. М.) підозрюють у тому, що він хоче повстати проти нового гетьмана і передатися на бік ворога» (Акты ЮЗР.– Ч. III.– Т. VI.– С. 321).

105. Див.: *Мызык Ю. А.* Записки иностранцев как источник по истории Украины (вторая половина XVI – середина XVII в.).– Днепропетровск: ДГУ, 1981.– С. 57. Тут наводяться також дані з іноземних «летючих листків», згідно з якими Богдан Хмельницький перед смертю нібито передав булаву своєму синові Юрію.

106. БПАН.– ВР.– № 270.– Арк. 22.

107. Памятники, издаваемые Киевской комиссией для разбора древних актов (далі – ПКК).– К., 1898.– Т. 3.– С. 224.

108. Ч.– ВР.– № 1656.– С. 546.

109. Акты ЮЗР.– Т. VII.– № 62.– С. 179.

110. *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни.– К., 1998.– С. 61.

111. Там само.

112. Акты ЮЗР.– Т. VII.– № 66, 70.

113. Див.: *Грушевський М. С.* Історія...– К., 1999.– Т. X.; *Бульвінський А.* Українсько-російська війна 1658–1659 рр. Автореф. дис. ... канд. істор. наук.– К., 1998; *Горобець В.* Еліта...– К., 2001; *Смолій В., Степанков В.* Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.).– К., 1999; *Яковлева Т.* Гетьманщина...– К., 1998.

114. Літопис... // Київ.– 1987.– № 7.– С. 135.

115. Акты ЮЗР.– Т. 7.– С. 195.

116. Національна бібліотека у Варшаві.– ВМ.– № 24610. Про події під Полтавою йдеться і в інших «летючих листках» (№ 29611; 35211).

117. Акты ЮЗР.– Т. VII.– С. 236, С. 239, 244, 250. Пізніше Виговський звертається і до Швеції. Його послани Д. Олівеберг і Ю. Немирич у листах до Карла X Густава від 19.10.1658 р. просили тисячу шведських солдат для гетьмана (Акты ЮЗР.– Ч. III.– Т. VI.– № 125, 126.).

118. Акты ЮЗР.– Т. VII.– С. 244, 246.

119. Оригінали цих документів зберігаються у ВР Бібліотеки Чарторйських у Кракові (№ 402.– Арк. 245, 237–239).

120. Текст Галяцького трактату надруковано: Акты ЮЗР.– Т. VII.– № 85. Він дістав розголошу ще у 1658–1659 рр. Див.: Національна бібліотека у Варшаві.– ВМ.– № 19817, 19818, 37741; Ч.– ВМ.– № 58435.

121. Ч.– ВР.– № 367.– Арк. 211.

122. *Горобець В.* Еліта...– С. 251.

123. Територія Великого князівства Руського охоплювала за трактатом землі Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств, але послами обговорювали питання про включення у майбутньому до нього всіх українських земель, котрі ще перебували у складі Речі Посполитої. Аналогічно стояло питання про підвищення кількості реєстровців з 40 тис. до 60 тис.

124. Див., наприклад: *Герасимчук В.* Виговщина і Галяцький трактат // ЗНТШ.– 1909.– Кн. I.– С. 5–33; Кн. 2.– С. 23–165; *Герасимчук В.* Статті Івана Виговського // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського.– К., 1928.– Т. 1.– С. 205–226. Т. Яковлева, у своєму дослідженні Галяцького договору схильна до критичнішої його оцінки, вважає, що він був утопічним і випереджав свій час. Див.: *Яковлева Т.* Гетьманщина...– С. 320.

125. Пам'ятки історії Східної Європи.– Острог–Варшава–Москва, 1999.– Т. V – № С. 149–155 (Універсал-привілей короля Яна Казимира від 4.06.1659 р., даний І. Виговському на володіння м. Любомоль і на нові герби). Див.: *Руська (Волинська) Метрика.– К., 2002.– С. 768.*

126. Акты Московского государства.– СПб., 1898.– Т. 2.– С. 619 та ін.

127. Акты ЮЗР.– Т. IV.– № 205.– С. 197. Текст поданий нами у перекладі сучасною українською мовою. Див. також: *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни.– К., 1998.– С. 280.

128. Акты ЮЗР.– Т. VII.– С. 263.

129. Національна бібліотека у Варшаві.– ВМ.– № 29627, 19816, 27340, 27341.

130. Див. нашу публікацію універсалу Безпалого від 23(13).09.1659 р., даного Густинському монастирю: *Мицик Ю. А.* З Українського Дипломатарія другої половини XVII століття // ЗНТШ.– Львів, 1997.– Т. ССXXXIII.– С. 371.

131. *Савчук Н. О.* Діяльність уряду Ю. Хмельницького в умовах заострення суспільно-політичної ситуації в Українській державі (1659–початок 1663 рр.).– Кам'янець-Подільський, 2001.– С. 123.

132. Літопис Самовидця...– С. 79.

133. Літопис... // Київ.– 1987.– № 9.– С. 135.

134. Архів головний давніх актів у Варшаві (далі – АГАД).– Ф. «Архів Радзивилів».– Відділ II.– Суплементум.– № 567.

135. Ягеллонська бібліотека у Кракові.– ВР.– № 5.– С. 894–895.

136. Літопис... // Київ.– 1987.– № 9.– С. 136.
137. Пам'ятки...– Т. V.– № 128. Привілей від 30.04.1662 р.
138. Національна бібліотека у Варшаві.– ВМ.– № 27346, 19813, 19820, 43091; А. 387; *Соловьев С. М.* История российская с древнейших времен.– М., 1956.– Кн. VI.
139. Літопис Самовидця...– С. 81; Ягеллонська бібліотека.– ВР.– № 5.– С. 885. Див також: *Петровський М. Н.* Українські діячі XVII віку.– К., 1929.– Вип. I. Тиміш Цицюра.– С. 10.
140. ПКК.– Т. 3.– С. 337; ПКК.– Т. 3.– С. 360, 231, 232.
141. *Савчук Н.* Діяльність...– С. 124.
142. *Петрушевич А. С.* Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год.– Львов, 1874.– С. 134.
143. АГАД.– Ф. «Архів Радзивилів».– Відділ X.– № 290.– С. 3, 20 та ін. Там Нечай, зокрема Юрій Нечай, брат Івана Нечая або його син, отже внук Богдана Хмельницького, активно діяв наприкінці 70-х рр. XVII ст. За деякими даними (усна традиція), від Івана Нечая та Стефаниди Хмельницької пішов рід, який дав відомого народовольця Дебагорія-Мокрієвича, а потомки останнього й нині живуть у Києві.
144. *Горобець В.* Еліта...– С. 220.
145. *Klaczewski W.* Jerzy Sebastian Lubomirski.– Wrocław–Warszawa–Kraków, 2002.– С. 166.
146. АГАД.– Ф. «Архів Радзивилів».– Відд. V.– № 18111. У цій справі зберігаються 15 листів Виговського за 1653–1664 рр., які підготовлені нами до друку.
147. *Мицик Ю.* Любар, Чуднів, Слободища... // Україна крізь віки.– К., 2000.– С. 144–145.
148. АГАД.– Ф. «Архів Радзивилів».– Відд. V.– № 18111.
149. *Горобець В.* Еліта...– С. 320, 331.
150. Zbiór ramiętników do dziejów Polski – Warszawa, 1859.– Т. V.– S. 154.
151. *Нечуй-Левицький І.* Українські гетьмани Брюховецький та Тетеря.– Львів, 1899.– С. 21.
152. Ч.– ВР.– № 402.– Арк. 546.
153. Ч.– ВР.– № 402.– Арк. 533.
154. Акты ЮЗР.– Т. 3.– С. 557; *Грінченко Б.* Іван Виговський: його життя і діла.– Черкаси, 1917.– Вид. 2.– С. 31; *Луговий О.* Олена Виговська // *Скрипник І.* Легенда про гетьмана.– С. 155; Див. також: *Грабовецький В.* З історії некрополя України // *Скрипник І.* Легенда про гетьмана.– С. 163.
155. *Горобець В.* Еліта...– С. 438.
156. Там само. Очевидно, тіло гетьмана було поховане при храмі Воздвиження Чесного Хреста (Хрестовоздвиженському) Скиту Манявського.
157. *Скрипник І.* Легенда про гетьмана...– С. 13; *Грабовецький В.* З історії некрополя України // *Скрипник І.* Легенда про гетьмана.– С. 162–163.
158. *Мороз В.* Страчений за доносом // *Скрипник І.* Легенда про гетьмана.– С. 136.

159. Крім Скиту Манявського різні автори, переважно краєзнавці, називають місцем поховання гетьмана Корсунь, Руду на Стрийщині, Юсиптичі (Йосиповичі) на Стрийщині, Спаський монастир біля Скиту Манявського, Скит (але не Манявський).
160. *Кривошея В.* Національна еліта...– Ч. 1.– С. 88–89.
161. Національна бібліотека у Варшаві.– ВМ.– № 29121 («Relacja kogoпасу...»). Оригінал зберігається у відділі стародруків Бібліотеки Чарторийських у Кракові під № 5091/II.
162. *Труш І.* Повість про гетьмана Виговського // Літературна Україна, 30 жовтня 2003 р.– № 37–38 (5030–5031).– С. 12.

* * *

Додатки

(з документів про Конотопську битву 1659 р.)

№ 1

1659, липня 11.– Табір під Конотопом.– Лист гетьмана Івана Виговського до коронного обозного Анджея Потоцького.

«Я затримав посланця в. м. м. пана насамперед через те, щоб його відіслати назад з чимось певним і приємним. Дав Найвищий Господь, що за його святою милістю ворог на багатьох місцях не міг торжествувати. Спочатку ж він прийшов з п'ятнадцятьма тисячами під Говтву, про що, думаю, в. м. м. панові вже відомо, де зразу після прибуття дістав такого прочухана від його м. пана Карач-бєя; мало хто видостався звідти, і вся москва лягла на полі бою, а старші взяті до неволі, між якими є й Силка, керівник оборони Зінькова, який був схоплений і приведений до мене, а тепер і досі залишається прикутий до гармати. Я йшов, щоб звільнити з облоги пана Гуляницького неспішно, чекаючи на хана його м., а як тільки той прибув, то ми поспішили, і дня 29 червня за старим стилем, у віглію свв. Петра й Павла, ставши біля Соснівської переправи, застали там п'ятнадцять тисяч москви, що боронили одну переправу. Друга частина [москви] стояла наготові. Її [наші] драгуни відбили від переправи, а потім [наша] кіннота переправилася й затримала їх герцями. Орда ж, примчавши з тилу, так їх зміщала, що майже не ставши до ладу, вони почали втікати, а ми на їхніх плечах гнали їх півтори милі аж до Конотопа, встеляючи густим трупом поля; і мало хто з них утік до [московських] таборів, як ствердили взяті нами «язики». Там же потрапили до неволі князь Пожарський, князь Лев Прокоф'євич Ляпунов, два Бутурліни; всі

полковники, ротмістри, капітани або полягли на полі бою, або пішли в татарську неволю, однак там недовго вони пробули, бо вийшов ханський наказ, щоб усіх їх, від старшого до найменшого, було страчено; це ними було виконано, і жодного не залишено живим. Про Радановського [Ромодановського Г. Г. – Ю. М.] по-різному кажуть: одні кажуть, що поліг на полі бою, порубаний, інший голос такий, що його ногайська орда [у надії] на величезний викуп, який він обіцяє дати, ховає у себе і не віддає під різними приводами й самому ханові його мості. Але то звіди стає очевидним є, що й Ромодановський не втік. Про це свідчить і те, що після тієї вікторії над неприятелем, зразу після заходу сонця його [Ромодановського] табір, що від нашого приходу став, до табору Трубецького рушив і з ним з'єднався, через те, знати, що, втративши вождя, не мав можливості стати до оборони. Оскільки його табір відступив, то пан Гуляницький став повністю вільний від облоги і відважно напав на ворогів, котрі відходили повз місто, і там, немалу частину возів відірвавши, поклав багато [ворожого] трупів, захопив три мортири, серед яких одна страшенно велика, чотири гармати, а також до дванадцяти возів вогнистих куль та провіанту, чим добре поміг війську. Трубецької, вражений такою поразкою, зараз же почав робити переправи на річці Конотопі й переправляти вози і, поки ми з табором в день св. Петра прибули під Конотоц, уже переправив значну частину таборів і гармат. Однак я дізнався від «язиків» про його замисли: він хотів, пройшовши ті переправи, відступати табором. Тоді я спішив тієї ж ночі все моє військо і наказав йому окопатися поблизу, що й було зроблено вночі. Це було вчинено для того, щоб ворог, дізнавшись про це [наш підхід], не вдарив, відступаючи, на нас з усією своєю потугою. Якби я цього не зробив, то напевно їхнє військо оволоділо б [нашим] табором, бо вже було й вломилось до нього. Там [у битві], коли я керував [військом] перед самим окопом, мені трохи дісталось: перший раз гарматним ядром відірвало ногу коневі, на якому я сидів, а другий раз гарматною ж кулею розірвало [мундир] на поясі до самого тіла. Однак всемогутня рука Провидіння мене врятувала від загибелі, за що хвала Марії. Тут завдяки Господові Богу прийшла б [остання] погибель ворогові, коли б прийшла на підмогу чужоземна піхота, яку обіцяв мені його королівська мосьт, пан мій мостивий. Та нещасний я син матері моєї вітчизни, що мені випало бути в таких страшних приступах, протидіяти вітчимі потужному ворогові, а якби я з ним [ворогом] не зійшовся відважно, то довелося б оплакувати втрату не тільки всього краю, а й нові, може й непереборні труднощі для Вітчизни. Тож вчиню те, що мені сама річ і любов до Вітчизни кажуть вчинити, те, що зможу, покладаючи міцну надію на Господа Бога і Пречисту Його Матір, які згідно зі своєю волею самі розчавлять ворога; цей неприятель і тепер перебуває у досить міцній облозі, й не знаю, як із неї зможе видостатись, бо й переправи, зроблені нами на річці Сейм у трьох милях від Конотопа, вже попалені, а орда навколо

геть усі шляхи їм перерізала, та й ми, ясна річ, у тилу та на флангах не будемо бездіяльно стояти. Давши це до відома, в. м. м. панові etc.

Дано як вище сказано.

Покірний брат і слуга Іван Виговський, гетьман.

11 липня 1659 р. Табір під Конотопом».

(«Gründliche und wahrhäftige Relation...» («Ґрунтовна й достовірна реляція про перемогу королівської величності Польщі під містом Конотопом над московитами...»)). – Гданьськ, типографія Фридриха Рете, 1659. Переклад з німецької Ю. Мицика та Н. Підгорної. Запис копіста: «Копія листа від його м. пана Виговського, гетьмана військ руських, до його м. пана коронного обозного під датою першого липня з табору під Конотопом року 1659». Запис: «Копія листа п. Виговського до п. коронного обозного щодо розгрому військ під Конотопом». Цей документ вже друкувався нами. Див.: *Мицик Ю.* Конотопська битва очима гетьмана Виговського // *Старожитності.* – 1994. – № 5/6. – С. 2–4; *Мицик Ю.* Конотопська битва очима гетьмана Виговського // *Схрипник І.* Легенда про гетьмана. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 125–128. У вищезгаданій збірці листів Івана Виговського (АГАД. – Ф. «Архів Радзивилів»). – Відд. V. – № 18111) знаходиться польськомовна копія цього листа гетьмана, яка була видрукувана у призабутому археографічному виданні: *Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси.* – Вильна, 1870. – Т. 7. – № 87 – С. 114–115.).

№ 2

1659, серпня 5. – Варшава. – Уривок з анонімого листа, вміщеного на сторінках німецькомовної друкованої брошури *«Gründliche und wahrhäftige Relation...»*

«З Варшави від 5 серпня.

Я не можу приховати від пана, що ми щойно отримали з України радісну вість, згідно з якою руський гетьман Виговський кілька разів ушент розгромив московитів, причому захопив добру здобич і взяв у полон багато значних князів. Гетьман Виговський був при цьому у великій небезпеці, бо під ним було гарматним ядром убито коня. Як тільки дійшла достовірна звістка, вона викликала тут велику радість, і в усіх храмах співа-ли «Тебе, Боже, хвалимо...»

(«Gründliche und wahrhäftige Relation...» («Ґрунтовна й достовірна реляція про перемогу королівської величності Польщі під містом Конотопом над московитами...»)). – Гданьськ, типографія Фридриха Рете, 1659. Переклад з німецької Ю. Мицика та Н. Підгорної. Цей документ вже друкувався нами. Див.: *Мицик Ю.* Конотопська битва очима гетьмана Виговського // *Старожитності.* – 1994. – № 5/6. – С. 2–4; *Мицик Ю.* Конотопська битва очима гетьмана Виговського // *Схрипник І.* Легенда про гетьмана. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 120–128).

1659, липня 23. – Табір гетьмана Виговського під Путивлем. – Вістовий лист («авізи») про перемогу під Конотопом.

«Авіси з тaborу на границы москiewskiej на Samarie, Білих Біерехов, спод Пуtywла дата мсца July d. 23.

29 junij. Karaczbej przyszedł we dwudziestu tysięcy ordy krymskiej, tenże Siłkę przyprowadził, hetmana deneckiego, którego zniósł pod Oltawą d. 16 tegoż мсца, z którym było 16 tysięcy; a ztąd tych barabaszców denikami przyzywają, że bez żadnego oręza, z kijem opałym albo buławą chodzą, co na Ukrainie deneką słynie.

4 July. Han przyszedł do taboru do Krupiczpola, tego dnia jego мсć p. hetman nasz zaporozki wital ze wszystkimi pułkownikami, od którego wdzięcznie przyjęty był i podarki znamenite od hana jeo мсćі panu hetmanowi dane i wszystkim pułkownikom, to jest delie telitowe biali pułkownikom, a samemu jeo мсćі panu hetmanowi altembasową, a drugą także telitową, też podarki i assawułom wojskowym podawano, chorągwie polskie wszystkie prowadziły, także i szwadron dragany niemieckiej, a starszyna kozacka po prawym i po lewym boku pana hetmana jachali.

8 July. Utarczka była pod Wisznicą z moskwą nad przeprawą, których p. kapityn Zakrzewski, regimentu jego мсćі p. Łęczyńskiego, oberstera koronnego, z jego мсćią panem Janem Kosakowskim, kapitanem zaciągowym z wojska litt., od tej przeprawy odbili. A prawym skrzydłem i lewym orda przeprawiwszy się, tej przeprawy tył wzięła moskwie, co tej przeprawy bronila do Konotopu mając wolną, wojsko prawie w oczy moskwie uderzyli, kędy za błogosławieństwem Boskim wszystką moskwę do jednego znieśli, których było kommunka i piechoty tysięcy 40, starszyna moskiewska, co najcelniejsza na ten czas była, pierszy kniaz Wasilewicz Buturlin, towarzysz Trubeckiego, drugi – kniaz Siemion Romanowicz Pożarski, okolniczy, trzeci – Gregory Gregorowicz Romadanowski, czwarty – kniaz Siemion Piotrowicz Lwow, piąty – Artomon Sierhiewicz, pułkownik strzelecki, przykazu carskiego, szosty – rajtarski pułkownik Weden Andrejow Zmyow, siódmy – pułkownik Hrubow, strzelecki, tych i noga tak starszyny, jako i wojska ich nie uszła; to się stało w mil dwie od Konotopa.

9 July. Z taborom do Konotopu przyszliśmy i odsiecz dano jego мсćі panu Hulaniczkiemu, hetmanowi siewierskiemu, tegoż czasu pobaczywszy wojsko potężnie, moskwa ze trzech taborów, w jeden się okop zgromadziła, odbiegszy w tychże okopach swych mozdierzca barzo potężnego i innę armatę, która na ziemi leżała, także też potężna, kul samych sześćset, a sto granatów.

10, 11 July. Z okopu, który był na tej stronie od Konotopa przeprawy, szturmem z onego na drugi bok przeprawy ku Putywłowi samemu Trubeckiego z wojskiem carskim wyparto, w tymże szturmie, gdy wojsko przywoził jeo мсć pan hetman, konia pod nim z dzieła ubito, na drugiego, gdy przesiad, skoczył na odwrot ku nieprzyjacielowi, znowu z działa zadni łęk urwało, a samemu jeo мсćі za łaską Bożą nic nie szkodziło i naszego ludu mało co rażono.

12 July. Odstąpił Trubecki z taborom od Konotopu, za którym tegoż dnia wojsko w pogoń poszło, doszedszy onego w mili od Konotopu w polu, chcąc go tam pogromić ze wszystkich stron, na tabor sprawiony moskiewski wojsko nasze uderzyło, w której utarczce z pułku samego jeo мсćі pana hetmana, którzy jeo мсć p. Krzysztof Łaska wodzi, porucznik hetmański, z owejże chorągwi pana Beneckiego postrzelono, p. Trzcinińskiego postrzelono, czeladzi dwóch zabito, koni ośm zabito, z podchorągwi p. Naborowskiego pod poruczeństwem jeo мсć będący hetmańskiej p. Jana Zaliwskiego zabito, czeladnika p. chorążego postrzelono, p. Dawida Skorynicza zabito, pod samym panem Naborowskim konia zabito z działa pod towarzystwem zabito koni 5 z podchorągwie p. Poniatowskiego, p. Szymonowiczowi z działa ręki urwało, p. Hestorowskiego postrzelono, p. Tworskiego postrzelono, koni zabito 10 z podchorągwi jeo мсćі p. Magdałeńskiego, samego p. rotmistrza postrzelono, p. Piaseckiemu z działa kula nogę urwała, p. Pawłowskiego koni zabito 7 z pułku p. Jerzego Wyhowskiego p. Jana Isajewicza zabito, p. Jakuba Pohorskiego postrzelono pana Stephana Sobołewskiego postrzelono, p. Bielackiego posieczono, p. Jaszkiewicza posieczono, p. Heliasza Wyhowskiego postrzelono, p. Hrapińskiego postrzelono, koni zabito 16, z podchorągwi p. Szodorowskiego tegoż pułku towarzystwa postrzelonego 7, koni zabito 13; z podchorągwi p. Wolyńskiego towarzystwa zabito trzech, koni 5; z skwadronu dragońskiego majora Wilhelma Rudolfa, który był przed tym na Bychowcie z słucką piechotą, zabito, p. Jana Kosakowskiego, kapitana, zabito i innych gifrejeterów i sierżantów pozabijano i dragony niemało tęgło, piechoty kozackiej pułkowników pieszych i setników szmat niemały utracono, których liczby dla wielkości wojska trudno wiedzieć; morzordyn słuch i samej ordy utracono część, która arcydobrze stawała, pospołu z kommunkiem polskim i kozackim, na wszytek ogień i na armatę potężną odważnie następowali.

13 July. Za nimi szło wojsko infestując onych dzień i noc, orda sprzodu, a Wojsko Zaporoskie z tyłu ze wszystką armatą i communkiem polskim.

14, 15 July, wtaż 16 July. Osadzili byli w Kozackiej Dąbrowie od poranku aż do nocy samej tegoż dnia z obu stron mężnie, hałasując tak z armat, jako z ręcznej strzelby, część taboru moskiewskiego urwali, ale dla wielkości nieprzyjaciela porządkiem dobrym sprawionego, taboru żadną żywą miarą, ani kędy okopać, ani też w polu rozerwać nie mogli, a do tego, że nie tak z ręcznej strzelby, jako z potężnych dział ognia bez przestanku dawali, których mieli w taborze z sobą, jako powiadają języcy, 80 sztuk, a 10 rozerwało, piechota wszystka w puł [...] * była, których kładą liczbą 20 tysięcy, cwiczonej trybem cudzoziemskim, tabor nieprzyjacielski okiem nie przejrany, tegoż dnia za przeprawę Samarki, którą nazywają Biłyje Bereha, ku rzeczce Sejmu obronną ręką przez ordę przebiwszy się, poszli ku Putywłowi, wojsko wtropy za nimi postępuje. Orda w zagony w ziemie Moskiewską głęboko poszła, wojska wszystkiego z Trubeckim pod Konotop przyszło 180 tysięcy, którego ubyło, szturmując do Konotopu i różni podjazdy odprawując, jako i teraz z nami się

* Одне слово або незначний фрагмент не прочитуються.

ścierając 124 tysiące. Chorągwi wzięto nieprzyjacielskich różnemi czasy 206. Nasze też wojsko ukraińskie dobre i potężne, z hanem jeo mścią wszystkie a wszystkie bejowie, sołtanowie, jagowie na głowę wyszli i jedno niesposobnych do wojny i chłopiat małych w domach swych pozostawiały, w polach okiem nie przejrzeć i dla wielkości swojej na kilka mil stawają od taboru kozackiego, jasyru żadnego han brać nie kazał, z tych miar, żeby орда nie zabawiала się коло jasyру, бо jako widzimy, że chce около stolicy, Boga wzięwszy na pomoc, z Wojskiem Zaporoskim processią uczynić i Mikoli Możajskiemu votum svoj oddać; starszyna moskiewska, która nazad żywa powróciła, Aleksiej Mikitych Trubecki sam wodz, drugi – Fiedorow Kurakin kniaz, Obersztorow Dman [?].

(АГАД.– Ф. «Архів Радазивилів». – Відділ II. – Супплемент. – № 567. – С. 1–2. – Оригінал [?]. Запис іншою рукою к. XVII – поч. XVIII ст.: «№ 27, fasc. 4, listew siuckich», тобто «№ 27, фасцікул 4, листів слуцьких»). Український переклад цього документа друкувався нами раніше. Див.: *Муцук Ю.* Історія свідчить. Кілька документів з козацької старовини і кілька зауважень з цього приводу // Кур'єр Кривбасу. – 1995. – № 43/44. – С. 33–34.).

* * *

«Авізи з табору на московському кордоні на Самарі, Білих Берегах, з-під Путивля від 23 липня місяця.

29 червня. Карач-бей прийшов з 20 тисячами кримської орди. Він же привів Силку, дейнецького гетьмана, котрого розгромив під Голтвою 16 числа цього ж місяця. З ним [Силкою] було 16 тисяч війська. А цих барабашців дейнеками прозивають тому, що вони ходять без жодної зброї, а тільки з опаленим кієм або булавою, котру в Україні називають де[й]некою.

4 липня. Хан прийшов до табору, до Круничполя. У цей день їх мость пан гетьман наш запорозький вітав його з усіма полковниками. Він був ним [ханом] влячно прийнятий і було дано ханом його мостю пану гетьману і всім полковникам чудові подарунки, а саме: делії телітові білі – полковникам, а самому пану гетьману його мості – алтембасові і другу телетову. Було також дано подарунки і військовим осавулам. Виступили всі польські хоругви, також і ескадрон німецької драгунії. А козацька старшина їхала праворуч і ліворуч від гетьмана.

8 липня. Під Вишницею над переправою була сутичка з московитами. Їх відбили від переправи пан капітан Закжевський з полком його мості пана Ленчинського, коронного полковника, з його мостю паном Яном Косаковським, найманим капітаном з литовського війська. На правому крилі й на лівому переправилася орда і захопила тил цієї переправи у московитів, які боронили ту переправу. Маючи вільний шлях до Конотопа, військо вдарило вважай в очі московитам і за Божим благословенням розгромило всіх до єдиного московитів, котрих було кінноти й піхоти

40 тисяч. Московська старшина найголовніша, яка тоді була при війську, а саме: перший – князь Васильович Бутурлін, товариш Трубецького; другий – князь Семен Романович Пожарський, окольничий; третій – Григорій Григорович Ромодановський; четвертий – князь Семен Петрович Львов; п'ятий – Арломон Сергійович [Артемон Сергійович Матвеев. – Ю. М.], стрілецький полковник царського приказу; шостий – рейтарський полковник Веден Андрійович Змійов; сьомий – полковник стрілецький Грубов. Ось цієї старшини, як і її війська, і нога не втекла. Все це трапилося у двох милях від Конотопа.

9 липня. Ми прийшли з табором до Конотопа і було дано допомогу його мості пану Гуляницькому, сіверському гетьманові. В цей час, побачивши потужне військо, московити з трьох таборів вчинили один, окопавшись, але покинули в цих окопах свою дуже потужну мортиру й інші гармати, котрі на землі лежали, теж потужні. Залишили й ядер самих 600 і 100 гранат.

10–11 липня. З окопу, котрий був на цьому боці переправи біля Конотопа, вигнано до Путивля самого Трубецького з царським військом. Під час цього штурму, коли військо вів його мость пан гетьман, то під ним було вбито коня з гармати. Коли він пересів на іншого і киявсаму на відсіч ворогові, тоді [ядром] з гармати вирвало задню луку сідала, але самому його мості з Божої ласки ніч не зашкодило, і серед наших людей були невеликі втрати.

12 липня. Трубецької відступив з табором від Конотопа, за котрим у цей же день [наше] військо пішло в погоню. Догнавши його у милі від Конотопа в полі, [наші] прагнули його там розгромити і, відповідно вишикувавшись, вдарили з усіх боків на табір. У битві було поранено з полку самого його мості пана гетьмана, котрий водить його мость пан Криштоф Ласка, гетьманського поручника, а з цієї ж хоругви Яна Бенецького, пана Тшчиновського, вбито двох челядників і вісім кінних з-під хоругви пана Наборовського, що були під порученством гетьманським, вбито пана Яна Заливського; челядника пана хорунжого було поранено, а вбито пана Давида Скоринича. Під самим паном Наборовським було з гармати вбито коня, а під товариством вбито під 5 кінних з-під хоругви пана Понятовського, пану Шимоновичу [ядром] з гармати відірвало руку, поранено пана Нестеровського, поранено пана Яворського, вбито 10 кінних з-під хоругви його мості пана Магдаленського, поранено й самого пана ротмістра, гарматним ядром відірвало ногу панові Пясецькому, у пана Павловського вбито 7 кінних, з полку пана Юрія Виговського пана Яна Ісаевича вбито, поранено пана Якуба Погорського, поранено пана Стефана Соболевського, пана Белацького порубано, пана Гашкевича порубано, пана Іллю Виговського поранено, пана Грапинського поранено, вбито 16 кінних з-під хоругви пана Шодоровського, а товариства з цього полку поранено 7, вбито 13 кінних з-під хоругви пана Волинського з товариства вбито трьох і 5 кінних з драгунського ескадрону майора Вільгельма Рудольфа, котрий був перед тим у Бихові зі слуцькою

піхотою, вбито пана Яна Косаковського, капітана, вбито й інших ефрейторів і сержантів, вбито й немало драгунів, втрачено полковників козацької піхоти і чимало сотників, про кількість яких через велику чисельність війська важко довідатися. Є чутка, що й нурадин-солтан [?] [загинув] і самої орди втрачено частину, котра дуже добре билася, брала участь у битві разом з польською та козацькою кіннотою і на ворожий вогонь і потужну артилерію відважно вела наступ.

13 липня за ними йшло військо, турбуючи вдень і вночі спереду ордою, а з тилу – Військом Запорізьким, так само з усією артилерією та польською кіннотою.

14–15, а також 16 липня їх оточили у Козацькій Діброві від ранку до самої ночі. Цього дня мужньо б'ючи з обох боків як з гармат, так і з рушниць, розгромили частину московського табору, але через великі ворожі сили, які стояли у доброму порядку, не змогли їх зупинити, оточивши [ворожий] табір, або розірвати його в полі. До того ж не так з рушниць, як із потужних гармат безнастанно били, а мали їх у таборі, як кажуть “язики”, 80 штук, а 10 – розірвалося. Була там і вся піхота в полках [?], котрих нараховують 20 тисяч і котра була навчена на іноземний лад. Був ворожий табір такий великий, що не можна було його охопити оком. У цей же день на переправі Самарці, котру називають Білі Береги, до річки Сейм, ворожий табір пробився оборонною рукою через орду, пішов до Путивля, а військо йде вслід за ним. Орда загонами глибоко зайшла у московську землю. Всього війська прийшло під Конотоп з Трубецьким 180 тисяч. Воно втратило під час штурму Конотопа та різних роз'їздів, як і нині проти нас б'ючися, 124 тисячі. У різний час було захоплено 206 ворожих прапорів. Наше українне військо добре й потужне, а з [ханом] його мосто всі-всі беї, солтани, аги вийшли, тільки нездатних до військової служби та малих хлоп'ят залишили у своїх домах. [Сила така], що її оком не можна охопити, бо через свою велику кількість вона стоїть, розтягнувшись на кілька миль від козацького табору. Хан заборонив брати ясир, щоб орда не загальмувала свій рух через ясир. Як бачимо, він хоче, взявши Бога на поміч, з Військом Запорізьким вчинити процесію біля [московської] столиці і сказати своє слово Миколі Можайському. Московська старшина, котра залишилася живою і повернулася додому, така: Олексій Микитович Трубецької, сам вождь; другий – князь Федоров Куракін, полковник [?] Дман [?]

№ 3

Уривок з анонімної «Віршованої хроніки» (1682 р.)

«Ten Wyhowski bądź nie z panów, lecz z urodzenia,
Wiary graeckiej Wyga bądź Wyszynka stareo imienia,
Iż ruska kość, bądź polskie mięso przyjąć do łaski Chmiela
Pod Korsuńską zaraz, bo mu był potrzebny z wiela,
Zwyczaj polskie wiedział, lauda, sejmów constitucie

Progressy sejmików, poselskiej izby konferencye,
W kijowskiej kancelary łacina sobie prawem
Gembę naszmarował i za łeb poszedł niezabawem,
Województw ruskich praktyk musi być de omni scibili,
Bądź czasem nie rad i nie zwie uzna, aż go wybili;
Stąd musi nazawsze oganiać dobrze swej gemby,
Jeśli językiem dobr, lecz z ręką, by nie lecieli zemby,
A do tego, że okkazye częste z nieprzyjacioły,
Gdy chce być probantem, zażyć może rycerskiej szkody,
Nie owej, co sprywe robie, sztych zmierzyc ku P(anu) pandipindyfonie [?],
Lecz tam, gdzie Bóg, cnota wskazuje ku pogańskiej stronie,
Stąd nie zrzkać miał do lystów mądre pisać wskazaną drogę,
Ale experiment wziął i do wojny w rebellią sroge,
Osobliwie, gdy Chmielniccki na polaki wojował,
Był mu we wszem zyczliw i do jego się woli stosował...

R. 1659 Wyhowski cale hetmanem zaporowskim.

Tak, jak prętko Wyhowski z woli Chmiela wojska wszego,
Zostaje hetmanem zaporowskim, badz drudzy Sirka swego
Chcieli mieć, lecz ów na to nie dał, jak zywo, namowić,
Zaledwie koszowym hetmanem dal sie mienić i słowić.
Tak prętko za protektora wziął sobie króla polskiego,
Chcąc odebrać Zadnieprze u Moskwy i kozaka buntownego;
Gdzie tez i krol z pany wdziecznie to przyjąwszy, jedno lygę
Z hetmany polskiem, złecił onemu mieć na jedną migę,
Wtąż i hana sciagnął z ordami ku Wychowskiemu,
Bo na ten czas han z lechi i Wyhowski przeciw moskiewskiemu
W jedną ligę się znieśli, a że Ulanicki za Dnieprem
Z Wyhowskio strony, w Konotopach obleżon rozeprem,
Bronił się z swemi kozakami Moskwie z kilku tysięcy,
Nie czekając Wyhowski [?] sił i posilków ciągnących więcej,
Szedł z swym kozactwem i z hanem ord strasznych sroga potęga,
Pułk tylko z Chłopickim lechów mając, aby mitregą
Odpór dal srogiej wzajem moskiewskiej potędzie prętko,
Dniem i nocą bieżąc z ordami, z kozactwem z śmiałą chęcią,
A wojsko polskie w ten raz diwyzyi dwie pod Kryłowem
Hetmana wielkiego i polnego kupili się swym łowem,
Chcąc iść ku Ukrainie, jakoz z obozu napotym
Z-pod Kryłowa poszliśmy wojować, kozdy wie o tym,
Z dywyzyą hetmana wielkiego koronnego Potockiego,
A marszałka zas polneo ku szwedom z miejsca swego.
Zacnym jak prętko straszne wojska przeciw siebie skupiali,
Tak prętko Moskwy kommunik srogi zaszedł drogę w mili
Przy jednej się wszierz [?] dalekiej nieprzebytej blocką przeprawie.

Zasadził z pewną armatą przy szańcach z draganią w sławie,
 Gdyż po stu tysięcy dobrze u obu stron przechodziło,
 Łedwie nie po trzy kroc tysiąc ztąd i zowąd czyniło;
 A tak tatarska i kozacka do przebycia ochota
 Nie mogła naleść, bądź długo gryzli z sobą tego kota
 Bądź kozacy z armat Wyhowskiego przez upór się mieli,
 Ale dla wstrętu moskiewskiego radzić nie chcieli
 Ploty roznie kładąc, dylowania, wtaż i różne chrusty,
 Rzucali trawy, siana, słomy, trzciny, szmaty i chrusty,
 Aszci kozak, przedawszy się z zadnieprzan do Wyhowskiego,
 bo zadnieprskich Moskwa miała przy sobie mnostwasz tego.
 Dla łaski należoną skrytną gać ukazał w błocie
 W mili, ktorej Moskwa nie wiedziała przy swojej ochoćie.
 Stąd han niespodziewane z ordami sie przeprowuje,
 Po czesci i kommunik kozacki tamże się kieruje //

R. 1659 wojsko polskie idzie w Ukrainie
 Hetman tedy wielki koronny będąc zlego zdrowia
 Natychmiast szle Jendzeja Potockiego [...].
 Nie poniosł od króla pana, także Wyhowskiego
 Z dywizyą wojska swego w kilku w ten raz tysiącznego,
 bo już wprzod Szemberk był z pułkiem k niemu ordinowany
 I tam z przydanemi chorągiewami targ krwawy sporawiany
 Pod Kijowem, aż się jarmarkem zakonczył w Browarach.
 Skąd pospolicie Piwo z Dymiru bywał w tych zabawach,
 o którym niżej będzie, a teraz wojsko w Ukrainie
 Chciało się sprawić, co Szemberk sprawił, chcąc już zacząć innie.
 Aliści jako przyszedł pod Kyów, zapadł w bliskim lesie,
 A gdzie [?] Moskwa wszczęła sobie różnie się brać, aż szczęście niesie
 Okrzyk wielki uczyniwszy, wzięli brać, ciac pod Kyowem,
 Zaledwie nie wpadli w sam Kyow łechi swym połowem.
 Nabawili strachu i szkody, poniekąd moskałów,
 Ale gdy Moskwa przysła do sprawy, koni, piszczałów
 Z ochotnikami kyowskim, których na kilka tysięcy,
 Szli w pogon za łechi i doszli w silach, a coraz więcej,
 Bądź się opparli łechi, resistere już nie mogli,
 Wszczeli uchodzących bić, strzylać, biorąc, pewnych przebodli
 Aż za mil siedm przypedzili pod same Browary,
 Dopirz uczynili się przy Piwie większe zawary,
 Bo nie tylko, że Wyhowski przed tym z kozactwem dokuki,
 Nawet stojąc pod Kyowem, przytarł moskiewskie kruki;
 Ałe i wojsko polskie infestując (u)stawicznie,
 Jarmark sprawiwszy Marsowy, oddawali ćwiczenie [?],
 Bo i Wyhowskiego za wywarciem z Kijowa

Przy potędzie i silach większych spędziła Moskwa głowa;
 W ten czas to, gdy pod Kijowem leżał z swoimi kozaki,
 Jeszcze do tego, aniż to nadciągnęli polaki
 Stąd Moskwa, przydawszy się w większe siły, mając kałmuki,
 Chcieli łechów pozyc, przuwiodszy na to kruki,
 Gdyż to orda kałmucka, od Moskwy ściągiona zbyt wojenna
 I już była trwoga u wyhowczyków i łechow codzienna,
 Ałe ordinowan Jabłonowski z wojskiem tak się starł mężnie,
 Ze nie tylko w oczy zajrzałe bił się, byli znaczni więźnie,
 Ałe tak stanął i kałmukom, że na długi czas sława
 Brzmieć będzie w Moskwie i kałmuckiej ziemi nie była kara
 Ci kałmucy nad krymska i insze ordy gurę biora,
 Zawsze w wojnach iz brudu, gdzie się zwroca, lby, grzbiety, piora.
 Kroj lubia srogiego łukem aż dżyda zbyt natarczywy,
 Łba srogiego, uszy, oczy małe, nos płaski, sam mściwy;
 W miasz gruby, strojem niezwykłym, jako jakie straszdyło.
 Dziwka idzie na wojnę, na har(d)ło, wypada za bielidło,
 Słoneczny upał, wiatr przykry i ziemno, mróz ciężki, srogi.
 Konia umle zażyć i na onym się sprawić rogi,
 Warkocz włosów, kossy w jeden zmut długi, nazad zpleciony
 [...] szkarłatnie torba skrasione, łuk w moc ciągniony panna //

R. 1659 z moskwą i z kałmuki łechi się biją
 Taka panna za takim progressem zamaż idzie,
 Gdy sprubuje szczęścia i nieszczęście przy słowaej [?] bidzie;
 Między innemi trupy taka od łechow należona,
 Tak dobrze stawała, że az z razem żołnierskim zgladziona
 W męskim stroju męskie i serce dobre(g)o kawalera,
 Zaprawde i męska sława, gdy tak wiek swój czyst zawiera.
 Oto jednak ta potrzeba, z tej i owej surowy wszczęta,
 Nie mogła z placu zegnać niej tych, niej onych zdjęta
 Fortuna obom stronom, łecz w mniejszej sile łechów przyjała.
 I z sławą tak tych, jako owych faworyzowała,
 Ałe że Chmielik zaraz od kozactwa spraktykowany
 Bądź raczej kozactwo od onego, by kłobuk zrzucany,
 Z monastera wyszedzsy, odebrał Wyhowskiemu buławę
 I insze insygnia zaporowską w tym sławie
 Poniekąd i z instynktu [...] kozaków, łecz moskałów,
 Uczyniła czerń, bądź kozactwo, swe koło, w tym do piszczałów,
 Gdy Wyhowski ociągał się składać buławy, skoczyli,
 Łedwie z swemi konia dopadł, mało go nie pożyli,
 Łubo i on temu nie był spreczny, tylko sam Chmielykowi
 Chciał oddać, bądź temu, który by holdował łechom, królowi;
 Z te(g)o koła, bądź rady, i łech drugi łedwie uskrobał

I sam Wyhowski, gdy go o włos lud zdradziecki nie z(d)obał.
 Popamięta drugi radę kozacką, gdy się nurzał w błocie,
 Co chciał slyszec vota madre, poniosł w bokach wsparcie kłocie,
 Gdy omachem, samopałem, nadzakiem, kyem brał po skurze
 Własnie tak, jakoby był na Piwie, bądź gorzej, w złym nurze
 Przysłuchał się też peorom oratorskim, gdy wdzięczne słowa
 Zagnali drugiego, że ledwie trapił w swój obóz do słowa.
 Bo wbliz w ten raz stało wojsko polskie, tylko więc przez błoto,
 Przeto mu lechi w ten raz, bądź z szczupłym wojskiem, stali za złoto
 I dla tego lechi pewnym respectem na rzecz patrzali
 I w Zadnieprz z Wyhowskim ku Polsce ustępowali
 A już też był Steckiewiczówne z domu żone swę rekuperował
 Z oblężenia w Czehrynie od Moskwy kozactwa, przyprawował
 Z dobrym mieniem swym ku Lukomlu, który od króla dany,
 Ze wszystką włością i wojewodzkiem stołkom obdarzany.
 Gdyż te Stetkiewiczówne rodowita wziął z gładkości,
 Będąc hetmanem zaporowskim, zaskoczywszy z skrytości
 Przez swych w domu w kilka tysięcy ludzi na to zesłanych,
 Którą uczciwe w karacy przywiozszy przez osob sporządzanych,
 Osobliwie przez metropolyte kyowskiego traktował,
 Aby z dobrej woli szła za niego, którą przez mus akceptował
 W takowym terminie pozwoliła puść już za onego,
 Bądź się to obliował odwieść, gdy nie zechcie iść za niego
 Wielkie dary i wielkie upominki otrzymała
 Od postronnych narodow przez posły ten honor swój miała //.
 [БПАН.– ВР.– № 1275.– Арк. 84 зв., 95–97.– Оригінал].

* * *

Цей Вигівський, хоч був не з панів, але шляхтич з народження,
 Віри грецької, Вига чи Вишинка старого ймення,
 Руська кість, хоч польське м'ясо; за це він був прийнятий Хмелем
 до милості

Тут же, під час Корсунської [битви], бо йому він був потрібний
 з багатьох причин,

Бо [Вигівський] знав польські звичаї, люда, сеймові конвокації,
 Хід сеймиків, наради посольської ізби;

Він у київській канцелярії латиною та правом
 Вигострив язика, став вважатися [розумною] головою, невдовзі
 Мусив знати руських воеводств інтриги, знаючим про все
 (de omni scibili),

Хоч часом не рад і не кличе, але дізнається, коли його вже вибили.
 Тому він мусить завжди добре охороняти свого рота,

І якщо добрий язиком, то й рукою [мусить добре володіти],
 щоб не вилетіли зуби,

До того ж мав часті сутички з ворогами;
 Коли хоче бути послушником, може використати рицарську школу,
 Не ту, що робить справу, а що [велить] йти до Господа
 pandipindyfonie,

А там, де Бог, чеснота показує до поганської сторони,
 Отже, він мав у листах мудро писати про вказаний шлях,
 Але здійснив експеримент, і [став] до війни, до жорстокої ребелії,
 Особливо, коли Хмельницький воював проти поляків,
 То він був йому в усьому зичливий і корився його волі //...

«Року 1659 Вигівський цілком [уже] запорозьким гетьманом *.

Як тільки Вигівський з волі Хмеля [і] всього Війська
 став запорозьким гетьманом, то інші [козаки] свого Сірка
 хотіли мати [гетьманом], але він [Сірко] категорично відмовився,
 ледве дав себе називати і славити кошовим гетьманом.
 Так швидко [Вигівський] взяв собі протектором польського короля,
 Прагнучи відібрати Задніпря у Москви і у бунтівного козака;
 Також і король з панамі вдячно це прийняв, тільки
 доручив йому мати міцний союз із польськими гетьманами;
 також і хана з ордами стягнув до Вигівського,
 бо в цей час хан з ляхами і Вигівський проти московського [царя]
 домовилися про єдиний союз; а оскільки Гуляницький за Дніпром,
 прихильник Вигівського, був обложений у Конотопах
 і боронився зі своїми кількома тисячами козаків проти московитів,
 то Вигівський, не чекаючи більше сил і підмоги, які надходили,
 йшов зі своїм козацтвом і з ханом страшних орд великою потугою;
 ляхів він мав тільки один полк Хлопицького, щоб
 швидко дати відсіч сильній московській потузі.
 У цьому сміливому прапненні він день і ніч мчав з ордами та козацтвом,
 а тим часом дві дивізії війська польського під Криловим,
 гетьманів великого та польного, збиралися своїм ловом,
 прагнучи йти до України; а як ми потім з табору
 з-під Крилова йшли воювати, про це знає кожен,
 з дивізією великого гетьмана коронного Потоцького,
 і маршалка польного [Є. Любомирського.– Ю. М.] до шведів зі свого місця.
 Так швидко страшні війська одне проти одного стягувалися,
 так швидко потужна московська кіннота заступила шлях [Вигівському,
 ставши] в милі,
 при одній далекій [?] непрохідній болотистій переправі.

* Виділені жирним шрифтом слова написані по верху сторінки.

[Виговський] засів з певною артилерією при шанцях з драгунами
у славі;

коли ж по добрих сто тисяч з обох сторін проходило,
то ледь не триста тисяч війська було.

Татарське й козацьке прагнення до проходу [переправи]
не могли знайти [належного місця переправи], тому довго
гризли цього kota.

Козаки ж Виговського з гарматами мали атакувати,
але через московський опір не хотіли [непотрібно] наражатися,
тому вони клали різні плоти, помости, також і різний хмиз,
кидали траву, сіно, очерет, шмаття й хустки,
аж тут козак, перебігши від задніпрян до Виговського,
а задніпрських [козаків] москва мала при собі дуже багато,
задля помилування для себе показав секретну греблю у болоті,
у милі звідси, про котру москва не знала, і по своїй волі.
Звідси хан несподівано переправляється з ордами,
частково йде туди ж і козацька кіннота.

Року 1659 військо польське йде в Україну.

Тоді великий гетьман коронний мав погане здоров'я,
тому негайно послав Анджея Потоцького [...] *
не поніс [?] від короля-пана, також Виговського,
з дивізією свого кількатисячного війська,
бо вже раніше Шемберк був до нього [до Виговського] з полком посланий
і там з додатковими хоругвами вчинив кривавий торг
під Києвом, а це закінчилося ярмарком у Броварах,
звідки постійно Пиво з Димеру бував на танцях,
про які мова піде нижче; а тепер військо в Україні
хотіло вчинити те, що вчинив Шемберк, прагнучи вже почати інше.

Але як прийшов під Київ, то став у близькому лісі,
і коли москва почала собі розпорощено виходити, це віщувало щастя [?],
то, вчинивши сильний крик, [наші] почали битися, рубатися під Києвом,
Ледь ляхи не вдерлися в самий Київ у своїй погоні.

Завдали страху й шкоди москалям.

Але коли москва отямилася, то кінно, з пищалями
і з київськими добровольцями, котрих було кілька тисяч,
пішли в погоню за ляхами, то наздогнали їх більшою силою.

Ляхи хоч і вперлися, але відсічі дати не змогли,
то їх упікаючих почали бити, стріляти, хапати, декого й пробили [списом]
і аж сім миль гнали під самі Бровари.

Тоді вчинилися при Піві більші сварки,

* Одне слово або незначний фрагмент не прочитуються.

бо не тільки Виговський перед цим мав з козацтвом доуку,
а навіть, стоячи під Києвом, побив московських круків;
і й військо польське постійно турбуючи,
він вчинив ярмарок Марсовий, віддавали науку [?],
бо й Виговського за виходом [?] з Києва
при потузі й більших силах прогнала московська голова;
тоді, коли він стояв зі своїми козаками під Києвом
ще до того, як прибули поляки.

Тому московити, здобувшись в силу, маючи калмиків,
хотіли ляхів з'їсти, привівши на це круків (калмиків).
Ця дуже войовнича калмицька орда була приведена московитами,
і вже була щоденна [через це] тривога у виговчиків та ляхів;
Але посланий проти них з військом Яблоновський мужньо вдарив на них,
що не тільки вдарив у лоб [і понищив], були й значні полонені;
він так став проти калмиків, що на довгий час слава [про нього]
буде лунати у Москві та калмицькій землі.

Ці калмики беруть гору над кримською та іншими ордами,
вони завжди у брудних війнах, куди підуть, ріжуть шиї та спина.
Натури [?] войовничої, з луком та списом виглядає надто агресивно,
велика голова, малі вуха та очі, плаский ніс, сам мстивий,
тілом товстий, одяг незвичний, ніби якесь онудало.

Дівка йде на війну, на смерть, йде як за пудрою,
[переносить] сонячну спеку, прикрий вітер і холод, тяжкий і сильний
мороз,

Вона може використовувати коня, приборкати його;
її волосся – в коси, коси – в один довгий жмут, заплетений ззаду,
[...] * пурпуром пофарбований колчан, лук із силою натягується
дівчиною //.

Року 1659 ляхи б'ються з москвою та калмиками.

Така дівчина з такими справами йде заміж,
коли спробує щастя й нещастя у такій [?] біді.
Серед інших трупів була одна така знайдена,
вона так добре билася, що аж була забита ударом жовнірським;
вона була у чоловічому одязі, мала й чоловіче серце, як у доброго рицаря,
дійсно й славу чоловічу мала, бо так гідно вік свій скінчила.
У жорстокій битві, яку розпочали обидві сторони,
фортуна не могла покинути на полі бою ні тих, ні інших,
але схилилася до ляхів, котрі були в меншій силі,
а славою як цих, так і тих вкрила.

Але тут Хмелик, спонуканий козацтвом,
а швидше воно ним, бо він скинув [чернечий] клобук
і вийшов з монастиря, забрав у Виговського булаву

та інші запорозькі інсигнії у цій славі
 Бо з інстинкту [...] * козаків, але москалів,
 вчинила чернь, чи то козацтво своє коло, а у ньому,
 коли Виговський тягнув зі складенням булави, кинулися
 до пищалів,
 ледве він зі своїми прихильниками дістався до коней,
 бо його мало не з'їли,
 хоч він не був проти [покласти булаву], тільки хотів її сам
 Хмеликові
 відаати, або ж тому, хто присягнув би ляхам і королеві;
 з цього кола або ж ради насилу й ляхи втекли,
 і сам Виговський, коли його мало не вбив зрадливий
 люда [військовий];
 запам'ятає й інший козацьку раду, коли занурювався в болото,
 а той, хто хотів почути мудру раду, дістав у бік списом,
 а коли й довбнею [?], самопалом, чеканом, києм дістав по шкірі,
 власне так, нібито був на Пиві або ще гірше, у злому нурті,
 прислухався також до ораторських пісень, коли вдячні слова
 так декого загнали, що ледве потрапив у свій табір до слова,
 бо цього разу поблизу стало польське військо, тільки що через
 болото.
 Однак йому ляхи, хоч і з малим військом, стали тоді як золото.
 Тому ляхи з певним респектом дивилися на те, що відбувається,
 і в Задніпр'я з Виговським до Польщі відступали.
 А він уже також своєю дружини, з дому Стеткевичів, визволив
 з облоги в Чигирині від козаків, посланих Москвою,
 і з добрим своїм майном пішов до Лукомля, котрий був йому
 даний королем,
 разом з усією волостю і воєводським кріслом.
 А цю родовиту Стеткевичівну він взяв як рівню [?],
 будучи запорозьким гетьманом, захопив її вдома таємно
 своїми кількома тисячами люду, посланого для цього.
 Її з почестями привезли у кареті довірені люди,
 а він особливо через київського митрополита вів з нею
 переговори,
 щоб вона, яку він захопив силою, добровільно пішла за нього.
 У такому разі вона вже дозволила собі піти за нього,
 Хоча в разі, якщо вона відмовиться піти за нього, він обіцяв
 її відвезти назад;
 вона отримала великі дари і великі подарунки
 і від іноземних націй через [їхніх] послів була вшанована...»

1659, вересня 16.– Варшава.– Регест листа Криштофа Паца, великого канцлера литовського, до конюшого коронного, намісника Пруссії, князя Богуслава Радзивіла.

«...Jako widze Konotopska, gdzie ich 130 000 padlo i potym przez niedziele w ziemie ich han j. mści hospitalitas tractabilioses».

Далі мова йде про краківського воеводу (великого гетьмана коронного Станіслава «Реверу» Потоцького), який очолює коронне військо з піхотою та артилерією, загальна чисельність війська – 20 тис. Воно піде козацькому війську на підмогу. Шведи прагнуть миру, а потім буде укладено мир Речі Посполитої з Москвою.

(АГАД.– Ф. «Архів Радзивілів».– Відд. V.– № 11208.– Арк. 185.– Оригінал).

Наукове видання

о. Юрій Мицик

ГЕТЬМАН ІВАН ВИГОВСЬКИЙ

Редактор *О. В. Даневич*
Художнє оформлення *А. Г. Ярового*
Технічний редактор *Т. М. Новікова*
Комп'ютерна верстка *Н. В. Єрмак*
Коректор *О. А. Рудь*

Підписано до друку 20.02.2004. Формат 60×84¹/₁₆.
Гарнітура «Garatond». Папір офсетний № 1.
Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 4,88. Обл.-вид. арк. 5,25.
Зам. 4-37.

Видавничий дім «КМ Академія».
Свідоцтво про реєстрацію № 770 від 15.01.2002 р.
Друкарня НаУКМА.

Адреса видавництва та друкарні:
04070, Київ, вул. Сковороди, 2.
Тел./факс: (044) 416-60-92, (044) 238-28-26.
E-mail: phouse@ukma.kiev.ua

Мицик Ю. А. (отець)

М70 Гетьман Іван Виговський.— К.: Вид. дім «КМ Академія»,
2004.— 84 с.— Бібліогр.: с. 58–66.

ISBN 966-518-254-4

Спеціальне дослідження біографії видатного українського державного та політичного діяча, гетьмана України Івана Виговського (1616–1664) ґрунтується на широкому колі джерел, у тому числі виявлених в архівосховищах України, Польщі, Росії та інших країн, що дало змогу значно повніше висвітлити життєвий шлях І. Виговського, його військово-політичну та дипломатичну діяльність, переглянути застарілі оцінки щодо важливих моментів політичної біографії гетьмана.

ББК 63.3(4УКР)46-8

о. Юрій Мищик
(1949 р. н.), доктор
історичних наук,
професор кафедри
історії Національного
університету «Кієво-
Могилянська академія»,

завідувач відділу пам'яток княжої і козацької
доби Інституту української археографії
та джерелознавства ім. М. С. Грушевського
НАН України, протоієрей Української
Православної Церкви Київського
Патріархату. Автор понад 1000 друкованих
праць, у т. ч. 30 книг, переважно з історії
України козацької доби. Лауреат премії
ім. Д. Яворницького (1990), автор року
журналів «Київська старовина»,
«Кур'єр Кривбасу».

